

ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРОКЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ, г. БИШКЕК

ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТТЫН КОЛДОО ФОНДУ, БИШКЕК ш.

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİNƏ DƏSTƏK FONDU, BİŞKEK ş.

Бул китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын
колдоо Фондунун заказы менен басылды.

Bu kitab Türkdilli dövlətlərin siyasətinə dəstək fondunun
sifarişilə nəşr edilmişdir.

Эта книга издана по заказу фонда поддержки
политики Тюркоязычных государств.

Бул китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо Фондусунун заказы менен «Манас» эпосун окуп үйрөнүү үчүн которулуп басылды.
Китеп бекер таркатылат.

Bu kitab "Manas" eposunun öyränilməsi çərçivəsində "Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək" fondunun sifarişi ilə nəşr edilmişdir. Kitab pulsuz yayılır.

Книга издана по заказу Фонда «Поддержки Политики Тюркоязычных Государств» в рамках изучения эпоса «Манас».

Книга распространяются бесплатно.

Адилъ Жамиль

**МАНАС ЭПОСУ ЖАНА
ТҮРК УЛАМЫШТАРЫНЫН
САЛТТАРЫ**

«Бийиктик»
Бишкек-2012

УДК 82/821
ББК 84 Ки 7–4
Б 87

Бул китеп «Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо коомдук фондусунун» жардамы менен басылып чыкты.

Илимий редакторлору: *Абдылдажан Акматалиев* – Академик НАН КР.
Эльмаддин Алибекзаде, филология илиминин доктору, профессор.

Китепке сын бергендер: *Низами Жафаров*, филология илиминин доктору, профессор, Азербайжандагы АтаТүрк борборунун жетекчиси.

Исмаил Велиев (Омароглы), филология илиминин доктору, профессор.

Орус тилинен кыргыз тилине которгон: *Мукан Асаналиев*

Адиль Жамиль.

Б 87 «Манас» эпосу жана түрк уламыштарынын салттары.
– Бийиктик, Бишкек. 2012. 176 бет.

ISBN 5–8066–1429–8

Бул китеп Азербайжанда жүргүзүлүп жаткан «Манас» эпосун изилдөө иштерине арналган биринчи монография болуп саналат.

Көптөгөн өз ара согуштарды башынан өткөргөн түрк урууларынын эрдигин эпикалык ой жүгүртүүнүн негизинде карап жаткан изилдөөчү, «Манас» эпосуна кеңири талдоо жүргүзүп, ага жалпы түрк эпосторуна салыштыруу менен баа берип, биздин ооз эки адабиятыбыздагы «Гилгамеш-Манас», «Коркуд Баба-Манас» жана «Манас- Көроглу» эпосторунун окшоштуктарына илимий талдоо жүргүзгөн.

Биз философия илиминин доктору Адиль Жамилдин бул китеби түрк эпосторунун тарыхына кызыккан адамдардын көңүлүн өзүнө бурбай койбосуна толук ишенебиз.

470200000
N-098-2011

УДК 82/821
ББК 84 Ки 7–4
© Адиль Жамиль., 2012.

КИРИШ СӨЗ ОРДУНА

Кийинки мезгилде, тактап айтканда элибиз өз эркиндигин жеңип алгандан тартып, өзүн өзү таануу жана түпкү тегине кайрылуу сыяктуу маселелер менен байланышкан агым күчөп, илимий жактан изилдөө иштеринен кеңири орун алды. «Манас» эпосун жана түрк уламыштарынын салттарын изилдөө темасы так ушул күндүн талабына жооп берээри анык.

Монгорафия «Кириш сөздөн», үч бөлүмдөн жана корутундудан турат.

«Кириш сөздө» теманын азыркы мезгил үчүн маанилүүлүгү, изилдөө иштеринин максаты, милдети анын илимдеги жаңылыгы жана илимий-практикалык мааниси жөнүндө айтылган.

Бул жагынан китеп өз максатына жетиптир деп айтсак болот.

Автор, Азербайжан элинин байыркы доордо эле пайда болгон «Көсөө», «Кечел» деген арзуу ырларынын жана ооз эки чыгармалардагы кейипкерлердин түгөйлөрүн кыргыз элинин ооз эки чыгармаларынан изилдөө иштери биринчи жолу болуп жаткандыгын жана ошонун өзү илимий жаңылык экендигин баса көрсөтүп кеткен. «Манас» эпосу көркөм-эстетикалык жактан гана эмес тарихый жагынан да изилденгендиктен, түрктөрдүн эпикалык гана эмес этникалык жактан дагы ой жүгүртүүсүнүн жаңы барактары ачылды десек болот.

Бул ой монографиянын тиешелүү барактарында илимий жактан негизделип, ачылып берилген.

Мен бул жерде «Манастын» бакшычылык менен болгон байланышын, бакшычылыктын байыркы манайын, азыркы күнгө чейин жеткен сөздөрүн, үндөрүн,

жаңдоолорун, кыймылдарын жана байыркы түрктүн келбетесин сактап калуу үчүн жүргүзүлгөн изилдөө жана талдоо чыгарманын илимий жактан жаңылыгын толуктап турат деп айткым келет.

Монографиянын 1 бөлүмү «Манас жалпы түрктөрдүн адабий жана тарихый мурастарынын туу чокусу, манасчылар жана манасты изилдеген окумуштуулар» деп аталат.

Бул бөлүмдө «Манас» эпосун аткаруучулар, изилдөөчүлөр жөнүндө, эпосту окуп үйрөнүү анын 1000 жылдан ашык убукыт бою эл ичине жайылтылып келгендиги, илимий-теоретикалык иштерди өнүктүрүү жана «манасты окуп үйрөнүүнү» илимий деңгээлге жеткирүү тууралуу айтылган, китепте 15 атактуу манасчылардын ар бирөөнүн чыгармачылык жолдору чагылдырылган мындан тышкары кошумча 22 манасчыны да эскерип кеткен.

Изилденип жаткан маселелер конкреттүү 3 пункт менен берилген:

а) уруулук ой жүгүртүүдөн адабий жана тарихый мураска чейин,

б) «Манасчылар».

в) «Манасты изилдеген окумуштуулар»

Буга көп бирок пайдалуу эмгек жумшалган. Автордун ойлогон ою ачык эле көрүнүп турат. Ал «Манасты» изилдөнөчүлөргө иш менен эмес, илимий-идеологиялык көз караш менен кайрылып, өз оюн кириш сөздө эле билдирген жана тандап алган жолун ачык эле айтып койгон:

«Манасты» изилдөө иштерине Ч.Валиханов, В.Радлов, В. Жирмунский, А.Инан, Н. Йылдыз, А. Гюрсой, Б.Юнусалиев, С. Мусаев чоң салым кошушкан. Бирок жогоруда аты аталган окумуштуулар «Манас» эпосуна жалпы түрктүк контекстеги адабий жана тарихый бири бирине өтүп туруудагы кыйынчылыктарды ачып көрсөтүшкөн эмес, анын үстүнө түрк эпосторунун мотивдеринин жалпылыгына, анын ичинен «Манас» менен

«Коркут бабанын», «Манас» менен «Көр уулунун» окшоштук жактарына талдоо жүргүзүлбөй калган.

Ошондуктан, биздин жалпы маданиятыбыздын окшош жактарын чагылдырып, жогоруда айтылган маселелерди изилдеп чыгуунун мааниси чоң деп ойлойбуз.

Адиль Жамиль өзүнүн изилдөөсүн ушул багытта жүргүзгөн экен. Бул мактоого татырлык иш.

II бөлүм – «Манас эпосундагы жеңилбестик жана патриоттук сезим байыркы түрктөрдүн бардыгына таандык».

Бул бөлүмдө «Манастын» эпикалык өмүр баянын жогорку чеберчиликте айтып берген белгилүү манасчы С. Орозбаковдун 20 сюжети боюнча изилдөө жүргүзүлгөн. Мында – Манастын жарык дүйнөгө келиши жана балалык чагы. Боз улан Манастын душмандар менен алгачкы кагылышы. Манастын хан көтөрүлүшү. Манас менен Кошой баатырдын душмандарга каршы согушу. Манастын ата-бабанын жерин душмандардан бошотуу үчүн Ала-Тоого жасаган жүрүшү. Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү. Манастын Алооке хан жана Шоорук ханды жеңиши. Манастын чоролорунун бири Алманбеттин тарыхы. Манастын Каныкейге үйлөнүшү. Манастын жакын тууганы Көзкамандын Манаска каршы тымызын күрөшү. Манастын жакшы санаалаштарынын бири болгон Көкөтөйдүн ашы. Манастын Бээжинге жасаган жүрүшү. Манастын Коңурбай менен согушу. Манастын өлүмү.

Бул сюжеттер боюнча кыскача маалымат берилген. Ушул маалыматтарга жана изилдөөчүлөрдүн пикирлерине таянып, автор «Манас» айтылып жүргөндөн көп убакыт мурда жаралганын далилдөөгө аракеттенүүдө. Автордун бул пикири да илимий жаңылык болууда.

Бул бөлүмдүн өтө кызык, окуп чыгууга түрткү берген жери «Манас эпосундагы баатырлар» жана аларга берилген мүнөздөмөлөр десек болчудай.

Манастын образы, анын төрөлүшү, балалык жана жаштык кези, биринчи жеңиши, кийинки жүргүзгөн согуштары так жана фактыларга негизделип берилген.

Бул бөлүмдө автор төмөнкү жыйынтыкка келет:» Манастын эпикалык образ катары муундан муунга өтүп кыргыз түрктөрүнүн оозунан түшпөй айтылып калышындагы негизги себеп, анын жалтанбас эрдигинде, кең пейилдигинде, өз элин чексиз сүйгөндүгүндө жатат. Манас илгертен тоо талааны ээлеген көчмөн кыргыз урууларын бириктирип, көчмөндүктөн элдин отурукташкан жашоого өтүшүнө түрткү берип, ар кайсы уруга бөлүнгөн элдин улут болушуна өбөлгө түзүп, адабий жана тарихый инсан катары өлбөс өчпөс болуп калган».

Ондогон башка каармандар деле ушул маанайда сүрөттөлгөн- алар Бакай, Алманбет, кырк чоро, алардын бардыгы талдоодон өтүшкөн жана мүмкүн болушунча ар бирине баа берилген.

Автордун Манас каза болгондон кийин, экинчи, үчүнчү бөлүмдөгү онкуялардын башкы каарманы, Манастын аялы Каныкейдин образын ачып көрсөткөндүгү да мактоого татырлык.

Автордун талдоосуна жана келтирилген далилдерге таянып, бул түрк аялынын башкалардан өзгөчө, теңдешсиз сапаттары бар экендигин айта алабыз. Автордун бул жөнүндө жасаган жыйынтыгы төмөнкүдөй: «Каныкейдин бийик образын жаратуу менен дасатанчылар иш жүзүндө бардык жакшы сапаттарга ээ болгон улуттук аялдын образын жаратышкан. Бул образды дастанчылар ар түрдүү жаратышса да, андагы убадага бекемдик, ишенимдүүлүк, берилгендик, акылдуулук жана тапкычтык өзгөрүсүз кала берет »

Эпосто Каныкей Манастын жолун улап, ар кандай кыйынчылыктарга карабай, анын балдарын Манастын өзүнө окшотуп тарбиялайт; Семетей, Сейтек

үчилтиктин экинчи жана үчүнчү бөлүктөрүнүн каармандары. Бардык окуялар Каныкейдин көз алдында өтөт. Каныкейдин бактысы Манаска жан дүйнөсү менен берилгендигинде жатат. Бул сапат, бул моралдык артыкчылык түрк аялы катары Каныкейди өзүнөн мурда өткөн аялдардан өзгөчөлөнтүп, баа жеткиз кылып көрсөтөт. Бул дагы эпостун жанрдык традицияынын туу чокусуна жеткендигин көрсөтөт.

«Манас» менен түрк эпосторунун мотивдеринин окшоштугу» деп аталган III деле алдыдагы бөлүмдүн деңгээлинде жазылган; бири бири менен өз ара байланышкан түрк эпосунун мотивдеринин өнүгүшүнө байкоо жүргүзүлгөн. Түрк эпосторунун мотивдеринин окшоштугу боюнча чыгарган түрк тилдерин изилдеген көрүнүктүү окумуштуулар Л. Гумилев, Б.Огель жана З.Гёкалпдын корутундуларына жана айтылган пикирлерине таянып, автор ошол эле корутундуларды жана пикирлерди «Манас» эпосунан изилдеп, өз пикирин айтып кошумчаларды киргизген. Манас баштаган эпостун каармандарын түрк дүйнөсүндөгү эпостордун каармандары менен салыштырган. Мисалы, мурөктүн суусу, түбөлүктүү өмүр жана өлбөстүктү каалоо мотивдери байыртадан эле түрк адабиятында болуп келген. Бул мотивдерди «Гильгамеш», «Коркут баба», «Көроглу», «Урал баатыр» эпосторунан көрсөк болот, ошол эле мотивди «Манас» эпосунан да көрөбүз.

Автор мындай деп жазат:

«Түбөлүк жашоону издөө, өлбөстүк жана мурөктүн суусу биздин эпикалык ой жүгүртүүбүздүн тереңинен орун алгандыктан биздин эпостоубузда «өлүп анан кайра тирилип кеткендер» көп жолугат, ал «Манаста» да бар». «Манас» эпосунун кээ бир варианттарында Манастын өлүп кайра тирилгендиги сүрөттөлгөн. Мындай окуя үч жолу болот, эки жолкусунда Манасты уу берип өлтүрүшөт».

Автор маселенин мындай коюлушуна, башкача айтканда, «Манастын уу берип өлтүрүлгөндүгүнө» өз милесин төмөнкүчө билдирет: «Менимче манасчылар Манас сыяктуу улуу баатырдын алдамчылыктын курмандыгы болуп өлүшүн кечире алышпайт».

Биз бул пикирди жактырабыз.

«Манастын өлүмүнө байланышкан окуялардын эң жүрөктү козгой турганы — бул Каныкей менен баш кошкон күн. Ал күнү саткынчы Мендибай Манаска уу берет. Манас өлөт. Үйлөнүү үлпөт аза күтүүгө айланат. Келген эл тарайт... Андан ары эпосто Манас кайра тирилгенден кийин өз чоросу менен аны кубантыш үчүн кайнатасы мактаган Каныкейге келет. Каныкей сый көргөзүп, Манастын чоросуна белек берет...».

Түрк оозеки адабиятында «өлүп-тирилүү мотиви» жөнүндөгү пикир баатырдын өлбөстүгү жана эл эркинин кыйрабастыгы катары көрүнөөрүн автор түрк-татар адабиятындагы «Чоро баатыр» эпосу менен ырастайт. Бул өңүттөгү пикирин мындайча билдирет: «Жалпы түрк эпосторуна мүнөздүү бул эпикалык салт түрк-татар фольклорунун бир баалуу мисалы — «Чоро баатыр» эпосу аркылуу ырасталат. Түркияда жашаган кырым түрктөрүнүн арасында кеңири жайылган «Чоро баатыр» эпосунун вариантында аягында Чоро баатыр өз аты менен деңизге сүзүп кетет, анын өлүмүнө ишенбеген орус жоокерлер аны кырк күн, кырк түн ошол жерден күтүшөт жана эпос анын кайрадан тирилиши менен аяктайт. Крым түрктөрү өздөрүн орус баскынчылыгынан куткаруу үчүн Чоро баатырдын тирилээрине ишенишет».

Андан ары автор илгерки болгондорго кайрылып, бул мотивдин шаманизмдеги коюлушун жана өңүттүрүлүшүн карап чыгат жана булардын ортосунда тыгыз байланыш бар экендигин белгилеп: «Шаманизм менен «тирилүү» мотивинин ортосунда байланыш бар.

«Манас» эпосунан шаманизмдин издерин көрбөй коюуга болбойт. Алтай, Түркстан жана Якутияда жашаган бакшылардын адаттан тышкаркы жашоо образдарынын илгерки айрым белгилери каалайбызбы-каалабайбызбы бул чөйрөдө «төрөлгөн» элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, анын ичинде «Манас» эпосунда ж.б. орун алган», – деп жазат.

Автор ушул эле мотивдердин «Алпамыш», «Баян сулуу», «Урал баатыр», «Ак боз ат», «Тара Юрга», «Акхак Кола» сыяктуу түрк эпосторунда дагы орун алып, өнүктүрүлгөндүгүн белгилейт. Салыштыруу ошондой эле «Коркут ата» ж.б. эпосунун мотивдери, окуялары менен дагы жүргүзүлөт.

Мындай салыштыруу, параллелдерди жүргүзүү менен автор көп сандаган изилдөөчүлөрдүн пикирлерине дагы көңүл бурат, аны менен өз ырастоолорун дагы бир жолу негиздейт.

Изилдөө ишинде өзгөчө көңүл «Манас» менен «Коркут атаны» салыштырууга бурулат. Бул бөлүм мындай теориялык сөздөр менен башталат: «Коркут ата» эпосунун мурдагы баатырдык эпостор жана кыргыздын «Манас» эпосу менен руханий жакындыгы, сюжеттик жакындык, поэтикалык ыргактын жакындыгы табигый көрүнүш. Бир дүйнө таанымга, салтка, үй-бүлөлүк, оокат-тиричиликтик мыйзамдарга, улуттук-руханий, этнопсихологиялык сапаттарга бириктирилген түрк элинин огуз жана кыргыз бутактарына тиешелүү бул эстеликтер биздин маданияттардын ортосундагы окшоштуктарды ачып турат».

Мисалы, «Коркут атадагы» Байбөрү менен «Манастагы» Жакыптын бала жөнүндөгү тилеги, мурасчыны каалоо жана ага зар болуу, Жакып бай менен Дирса хандын уулунун жоктугу үчүн кемпирлерине доомат кылышы, бала тилеп сыйынуусу, колунда жоктор ме-

нен жакырларга мал союп берип, «чоң үлпөт» кылуусу, ак көңүл, адилет жакшы ойлор менен намыс сактап эл ичинде болушу, ким алардын жерине көз артса, алардын байлыгын тартып алгысы келсе, аларга кечирим бербегендик, эки эпосто тең Кызыр менен Кызыр Ильястын орун алышы ж.б.лар түркизмдин, түрк рухунун, түрк элинин ой жүгүртүүсүнүн окшоштугун көрсөтөт.

Изилдөөдөгү мындай баалуу нерселердин бардыгын санап отуруу мүмкүн эмес.

Жана сөз аягында монографиянын корутундусуна токтолуп кетүү керек. Корутунду аткарылган иштин максат, милдеттерине толугу менен жооп берет. Ал изилдөөнүн негизги идеялык линиясын жыйнактап ачып берип, түшүндүрөт.

Иштин корутундусун мен түркизмди, бир текти, өзүн-өзү таанууну издөөдөгү жана изилдөөдөгү күтүлгөн программалардын деңгээлинде турат демекчимин.

Монография жогорку деңгээлде жазылган, мен Адиль Жамилге ийгиликтерди каалаймын.

Эльмаддин АЛИБЕКЗАДЕ,
филология илимдеринин доктору,
профессор

КИРИШҮҮ

Белгилүү болгондой, адамзаттын тарыхынын ар кайсы учурларында болуп өткөн коомдук-саясий окуялар элдин көркөм ой жүгүртүүсүндө калыптанып, анын фольклордук эсинде орун алган. Бул процесс алгачкы доорлордон, алгачкы элестөөлөрдүн мезгилинен башталып, биздин күндөргө чейин уланды. Башкача айтканда, алгачкы элестөөлөрдөн жогорку ой жүгүртүүгө, карапайым ойлоодон өнүккөн дүйнө таанымга өсүп жетүү мезгилинде болуп өткөн окуялар элдин фольклордук эсин ого бетер байытып, оозеки адабияттын жашашын шарттады.

«Археологияда «маданий катмар» деген түшүнүк бар. Окумуштуулар, бул чөйрөдөгү адистер өзүндө адамзат чыгармачылыгынын изин сактап турган жердин катмарын ушундайча аташат» [83.7]. Түрк элдеринин моралдык археологиясынын «маданий катмарындагы» баалуу табылгалардын бири болуп эсинде тарыхый окуяларды камтыган эпос-эстелик эсептелет. Тарыхтын реалдуу окуяларынын күбөсү болгон бул моралдык эстелик жалпы улуттук «архитектуранын» жемиши болуп саналат.

Фольклордун эпикалык жанрларынын ичинен эпос биздин түпкү тегибизди, салттарыбызды, турмуш-тиричилигибизди иликтөөдө, биздин баатырдык тарыхыбызды изилдөөдө өзгөчө мааниге ээ. Түрк эпосу эртеңки күнү исламга чейинки жана исламдан кийинки деген мезгилдерге бөлүнгөндүгүнө карабастан, изилдөөгө алынган жана ар түрдүү улуттагы көрүнүктүү түркологдор, фольклористтер тарабынан объективдүү бааланган, бул багытта аткарыла турган дагы көп иштер бар...

«Манас» эпосун изилдөөгө Ч.Валиханов, В.Радлов, В.Жирмунский, А.Инан, Н.Йылдыз, А.Гюрсой, Б.Юнусалисв, С.Мусаев чоң салым кошушту. Бирок аталган окумуштуулар жалпы түрктүк контексттин адабий-та-

рыхый артыкчылыгы көз карашынан карашкан жок, түрк эпосунун жалпы мотивдери, анын ичинде «Манас» менен «Коркут атанын», «Манас» менен «Көр уулунун» ортосунда параллель жүргүзүү конкреттүү анализденген эмес. Ошондуктан, биздин жалпы маданиятыбыздын окшош жактарын чагылдыруу менен, белгиленген багыттарды азыркы призмадан туруп кароону маанилүү деп эсептейбиз. «Манас» жана башка түрк эпостору монографиядагы негизги изилдөө объектилери катары көрүнөт, анда эпикалык салттар системасына белгилүү бир аныктама берилет, түрк элдеринин жалпы маданияты жөнүндө илимий сунуштар айтылат. Теориялык булак катары В.Жирмунский, Л.Гумилев, В.Бартольд, С.Абрамзон, Л.Бернштамдын, ошондой эле түрк фольклорун изилдөөчү башка окумуштуулардын – Ч.Валиханов, А.Инан, Б.Юнусалиев, С.Мусаев, Р.Кыдырбаева, И.Йылдыз, Л.Гюрсой, О.Сулейменов, Э.Алибекзаде жана башкалардын эмгектеринен шилтемелер берилет, аларда түрк тарыхына, андагы элдердин этногенезине жана этнопсихологиясына, эпикалык чыгармачылыгына жана «Манас» эпосуна илимий-аналитикалык мамиле жасалган».

Изилдөө иштин максаты жалпы түрктөргө тийиштүү адабий-тарыхый жетишкендиктин чокуларынын бири деп эсептелген «Манас» эпосуна илимий-теориялык анализ жүргүзүү, аны түрк эпосторунун мотивдеринин жалпы фонунда баалоо болуп эсептелет. Бул көз караштан алганда «Манас» эпосуна бир канча ракурстардан көз чаптырууга туура келет:

а) «Манас» эпосунун түрк фольклорундагы ордуна, түрк эпосуна мүнөздүү баатырдык мотивдерге, патриоттуулук менен жеңилбестиктин орун алышына анализ берүү;

б) «Манас» эпосун башка түрк эпостору менен салыштырып анализдөө: «Коркут ата» – «Манас», «Манас» – «Көр уулу» параллелдерин, кыргыздар менен огуздар-

дын жалпы моралдык баалуулуктарын жалпы түрктүк контекстте изилдөө.

Монографияда ошондой эле «Манас» өзүнө чейинки түрк эпосторунан эмне алды, жана өзүнөн кийинки түрк эпикалык чыгармачылыгына эмне берди деген маселеге байланыштуу илимий сунуштар дагы берилет.

Изилдөө ишинде төмөнкү маселелерди чечүү жетишкендик катары эсептелет:

– улуу манасчылар менен көрүнүктүү манас таануучулар жөнүндө маалымат берүү, «Манас» эпосун изилдөө жана басып чыгаруу проблемаларына кайрылуу;

– «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн ачып берүү, эпикалык салтка карабастан, Манастын образын кеңири анализге алуу;

– көп сандаган кыргындуу согуштарды баштан кечирген түрк урууларынын баатырдыгынын тарыхын эпикалык ой жүгүртүүнүн призмасынан кароо;

– «Манас» эпосундагы кейипкерлердин – аялдар менен эркектердин мүнөзүн, дос менен кастын образын ачып берүү;

– «Манас» эпосун башка түрк эпостору, анын ичинде «Коркут ата» жана «Көр уулу» менен салыштырып кароо, аларды жалпы теги бир болгон бир тууган маданияттар катары изилдеп, алардын ортосундагы окшоштуктарды аныктап чыгуу.

Изилдөө ишинде биринчи болуп биздин фольклор танаууда аталган эпостордун («Манас», «Коркут ата», «Көр уулу») ортосундагы окшоштуктар жалпы түрк эпикалык ой жүгүртүүсүнүн контекстинде анализденет. Байыркы доорлордо кыргыз оозеки чыгармачылыгында пайда болгон азербайжан элиндеги «көсө», «кечел» фольклордук кейипкерлери менен лирикалык ырларынын ортосундагы окшоштук биринчи болуп изилдөөгө алынып жатат. «Манас» эпосу көркөмдүк-эстетикалык жактан гана

эмес, тарыхый көз караштан дагы изилденет, түрк эпикалык жана этникалык ой жүгүртүүсүнүн жаңы барактары ачылат. Мунун баары менен катар биринчи болуп тоолуу Азербайжандагы, анын ичинде Күлбажар аймагындагы тоо, түздүк, ашуу, дарыя, булак, аска, жерлердин, айылдар менен жолдордун аттары «Манас» эпосундагы этнотопонимдер менен салыштырылып изилденет.

Идеялык-көркөмдүк багытта чагылдыруу көз карашынан алганда, монография «Манас» эпосун түрк эпосунун салттарынын фонунда карагандыгы менен баалуу. Китепте камтылган илимий ой жүгүртүүлөр менен корутундулар түрк эпосуна байланыштуу жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр үчүн дагы пайдалуу. Жанрдын теориялык маселелерине арналган жалпыланган изилдөөлөргө эпикалык анализ жүргүзүү бөлүмүндө бул монографияны колдонууга болот. Изилдөө иши ошондой эле окуу куралы катары жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде фольклор курсун өтүүдө студенттер үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Изилдөөнүн негизги жоболорун камтыган илимий маселелер ар кайсы басылмаларда жарык көргөн.

I БӨЛҮМ

«МАНАС» – ЖАЛПЫ ТҮРК АДАБИЙ-КӨРКӨМ МУРАСЫНЫН ТУУ ЧОКУСУ, МАНАСЧЫЛАР, МАНАС ТААНУУЧУЛАР

Түрк элдеринин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхында өзүнүн көлөмү жана мазмуну жагынан айырмаланган улуу эстеликтердин бири болуп «Манас» үчилтиги эсептелет. Чоң жана Улуу түрк «багынын» кыргыз-кыпчак бутагынын жалпы адамзаттык жана түбөлүктүү бул эстелиги биздин түпкү тамырыбыз жөнүндөгү тарыхый маалыматты камтыган тирүү энциклопедия болуп саналат. «Тирүү» дегенибиз, жарым миллиондон ашык саптан түзүлгөн бул эпос бүгүн дагы алгачкы турпатында манасчынын болгон сүйүүсү менен элге тартууланып келет. Музыкалык ыргагы эң ар түрдүү болгон бүтүндөй эпос ар кайсы окуяларды чагылдырган абдан көп бөлүмдөрдөн турат жана бул окуялардын кызыктуулугун, болуп көрбөгөндөй сырдуулугун камсыздайт. «Манас» эпосун аткарган адам «манасчы» деп аталат. Элде манасчылар эң таланттуу адамдар катары эсептелинет. Анткени бул адамдар биринчи кезекте укмуштуудай эс тутумга, окуяларды көркөмдөп айтып кетүү мүмкүндүгүнө, актердук чеберчиликке ээ болууга тийиш. Манасчы эпостун бүтүндөй духун угарманга жеткире алышы керек: согуштарды, жеңүү менен жеңилүүлөрдүн түрдүү сценаларын, кайгы менен кубанычты, жарык менен караңгыны, жакшылык менен жамандыкты, дос менен касты, бир сөз менен айтканда, төрөлгөндөн өлгөнгө чейинки руханий се-

зимдерди манасчы үндүн мелодиясы, кыймылы аркылуу окурмандын көз алдына тартып берүүгө тийиш. Бул көз караштан алганда манасчы бир актердун театрын элестетет. «Эпосту аткарууда жыйырмадан ашык обон колдонулат. Айтуучу эпосту аткарып жатканда укмуштай кыймыл жана бай мимикаларды колдонот» [73.385].

Азыркы кыргыз маданиятынын алгачкы көркөм туундусу «Манас» эпопеясы экендиги анык чындык. Эл өзүнүн тарыхый өткөн кези менен жолугуу, анын духун эпос аркылуу алуу мүмкүндүгүнө ээ болгондуктан, «Манаска» болгон сүйүү кечээ кандай болсо, бүгүн дагы ошондой, кылымдар бою дагы ошондой кала бермекчи. Бир бөлүмдү, бир сюжетти, же жок дегенде «Манастын» бир окуясын билбеген кыргызды табуу кыйын. Дал ошондуктан академик Чынгыз Айтматов «Манасты» «кыргыз элинин синоними» катары баалайт. Бул пикирге негизделип, «бул эпос бир адамдын эмес, жалпы кыргыздардын чыгармасы» деген ойго келүүгө болот. [50.12].

Сөз арасында Ч.Айтматов өз чыгармачылыгына бул улуу үчилтиктеги элдик окуяларды кылдат колдонгонун айтып коюуга тийишпиз. Жогоруда белгиленген учур Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романынын котормосуна «Баш сөз» жазган биздин сүйүктүү Эл акыныбыз Бахтияр Вахабзаденин ойлорунда дагы орун албай койбойт. Бахтияр Вахабзаде романдын негизги образдарын анализдеп, мындай деп жазат: «Эдигей менен Сабитжан карама-каршы образдар. Эдигейдин жадагалса орто билими дагы жок. Анын сүйлөгөн сөзү дагы өзү сыяктуу эле жөнөкөй. Бирок анын карапайым кебинде кыргыз элинин «Манас» эпосунан келген акылмандуулук менен терең турмуштук тажрыйба бар» [4.4].

«Манас» өзүнүн көлөмү боюнча дүйнөлүк адабияттын сейрек жана монументалдуу үлгүлөрү деп саналган атактуу эпосторду артта калтырат – «Манас» «Илиа-

да» менен «Одиссеядан» 20 эсе, «Махабхараттан» үч эсе көлөмдүүлүк кылат. Бул артыкчылык көлөмүндө гана эмес, мааниси менен мазмунунда дагы. Жана бул багыттагы изденүүлөр улантылууда, анткени илимде белгисиз дагы башка варианттардын бар экендиги жөнүндө дагы божомолдор бар.

«Ар түрдүү муундагы элдик таланттар мезгил-мезгили менен «Манасты» редакциялап, оңоп-түздөгөн, ошентип анан эпос жогорку көркөмдүк деңгээлге ээ болуп, классикалык поэтиканын өзгөчө үлгүсү болуп калган» [95.16] деген чындыкты дагы жокко чыгарууга болбойт. Дал ошондуктан кыргыз манасчыны күнү-түнү укса дагы чарчабайт, кызыл тилдүү айтуудан, таалим-тарбия берүүчүлүк мазмундан, элдик духту сиңирген философиялык мааниден, эпостун окуяларынын колориттүү поэтикасынан эстетикалык ырахат алат. Анткени кыргыздарга берилген «Манас» эпосу алардын табитине ылайыкташкан «бул элдин кагазга түшүрүлгөн, китеп болуп чыккан, башка тилдерге которулган алгачкы көркөм чыгармасы» [95.17] бүтүндөй бир улуттун оозеки чыгармачылыгы жөнүндө айтчу сөздү жалгыз эпос тууралуу айтып чыгууга мажбурлайт.

Кыргыздардын тарыхы менен этнографиясына байланыштуу маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзгөн С.М.Абрамзон «Манас» эпосун бул элдин «бардык поэтикалык байлыгынын синтези жана чокусу» деп эсептейт [73.361]. Бул пикир менен кыргыздардын «Манастан» башка дагы ондогон кенже эпостору, жомоктору, фольклордук үлгүлөрү бар экендиги үчүн макул болууга болот. Бирок бул үлгүлөрдү «Манас» менен салыштыруу тамчыны деңиз менен салыштыргандай элестөөнү берет, ал эми эл тарабынан жаралган башка макал-лакаптар, табышмактар, жомоктор, уламыштар менен анекдоттор кичинекей булактар катары «Манас» дайрасына кошулууга мажбур

болушат. Ошентип, «Манас» элдин дээрлик бүтүндөй оозеки чыгармачылыгын өзүндө камтып турат.

а) Уруулук ой жүгүртүүдөн адабий-тарыхый мурастарга чейин

Бир эле тамырга ээ болгон биздин уруулук ой жүгүртүүбүзгө байланышкан «бир туугандык жакындыгыбыз» жөнүндө изилдөөлөрдү жүргүзүү бул Улуу Түрктөрдүн татыктуу тарыхынын баалуу барактарын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин чагылдыруу экендигин белгилөө керек. Кылымдын ушул мезгилинде этникалык алгачкылыкка, улуттук өзүн-өзү аңдоого, байыркы руханий-маданий баалуулуктарга кайрылуу бул түркизмдин өзүнө кайрылуусу болуп саналат. Тарых эсибизде сөздөр менен, ал эми сөздөр мезгил менен калган. Түбөлүк жашоого багыт алган биздин улуу баалуулуктарыбыз «Гильгамештен» «Авестага», «Авестадан» «Орхон-Енисейге», «Орхон-Енисейден» «Коркут атага», «Коркут атадан» «Урал-Баатырга», «Алпамышка», «Манаска» деген жолдо узак мезгилди басуу менен өздөрүндө адабий-тарыхый мурасты сактоо укугун дагы сактап калышты.

Жалпы түрк эпосторунун тарыхын изилдөө менен, орус жана европалык шовинистердин летопистерине, Чоң жана Улуу түрктүн бай жана көп тараптуу «турмуштук китебин» өз каалаганы боюнча жазып (ой жоромолдоп) койгон изилдөөчү-өч алуучуларга дагы жооп табабыз. «Борбордоштуруунун европалык саясаты дүйнөгө бийлик жүргүзүүнү өз колуна алуу максатында дүйнөлүк тарыхта Европанын «агартуучулук» ролун негиздемишке аракеттенип, Чыгыштын кайра жаралышын алдын ала болтурбоо үчүн азыркы цивилизацияны негиздеген Чыгыш элдери тарабынан жаратылган жалпы адамзаттык байлыктарды баскан, дал ошонусу менен руханий көз караштан алганда биздин азыркы дүйнөбүздү бир

топ жакырданткан» [45.3]. Биздин кылымдан кылымга, муундан муунга өткөн, көзүбүздүн карегиндей сактап келаткан, өздөрүндө көркөмдүк жана турмуштук чындыктарды кармап турган баалуу мурастарыбыз – «Гильгамеш», «Авеста», «Коркут ата»... «Манас» биздин азыркы тарыхчыларыбызды аларды таанууга мажбурлайт. Мезгилдин өтүшү менен Улуу Түрктүн кайталангыс тарыхы тумандуу парда менен караңгылатылганы менен, булак суусун эстеткен биздин мөлтүр оозеки адабиятыбыздын «оозун жаба алышкан жок». Түрктүн улуу тарыхы кызыл тил өнөрүнүн ачык жана жарык күзгүсүндө өз турушунда сакталып калды. Ал эми биз «Улуу тарых» деп атап жаткан нерсе кайсы доордо, кайсы элде жаралган?.. «Бул тарых — Тигр жана Евфрат дарыяларынан, Улуу Кытай дубалынан жана Орхон-Енисей өрөөнүнөн, Монголиядан Каспий менен Понта Эвксинскийге (Кара деңизге) чейин, андан Урмий дарыясынын жээгине чейинки аймакты бириктирип, аз же көп мезгил аралыгын, болжол менен беш-алты миң жылдык мезгилди камтыган бир бийликтин тарыхы» [19.164].

Түрк тарыхын изилдеген көрүнүктүү окумуштуу Л.Н.Гумилев «кара парда» менен тосулган жалпы адамзаттык чындык менен кагылышкандан кийин сезимин жашыра албай, күндөлүктөрүндө мындай деп жазат: «Адамзаттын тарыхында түрктөргө чоң эмгек таандык, бирок тарых азыркы күнгө чейин бул элди жаза элек» [84.4.]. Биздин адабий булактар, «жазуу жана оозеки сөз өнөрүнүн үлгүлөрү, байыркы эпитафиялар менен китептер; «Гильгамеш», «Авеста», «Орхон-Енисей», «Коркут ата», «Алпамыш», «Урал-Баатыр», «Эр-Төштүк», «Манас» сыяктуу акактар, биздин улуу баалуулуктар бул тарыхты туура жазууда чыныгы жардамчылар болот деп болжолдойбуз. Бул тарыхтын чыныгы издерин фальсификацияланган летописстерден эмес, өзүндө алгачкы ару-

улугун сактап турган адабий көркөм үлгүлөрдөн издөө чындыкка жакындоо дегенди түшүндүрөт.

Эл тарабынан түзүлгөн өнөр эстеликтери чөйрөнүн чындыктарын кыйгап өтө албайт. Менин сөзүмдү ырастоо үчүн Л.Н.Гумилевдун «Байыркы түрктөр» аттуу эмгегинин «Жибек жана кербен жолу» бөлүмүндөгү Жибек жолунун орто азиялык багыттарына арналган маршрутунун конкреттүү схемасына көңүл бурабыз: «Кербен жолу Гаочандан (Кытай аймагы) башталат. Анын бир бутагы Тянь-Шандын түштүк чокуларынан башталат – Карашехр, Күчер жана Аксуу аркылуу өтүп, Ысык-Көлгө, Чүй өрөөнүнө, андан Талас жана Исфар өрөөнүнө өтөт» [84.42]. «Манастан» буларды окуйбуз:

«Ногойдун уулу Жакыптыр,
Оокатын кылып жатыптыр,
Аралдын башын жай алып,
Алтайдын тоосун таянып,
Аксы менен Күчөрдөн
Ичерине чай алып,
Иленин башын таянып,
Кара-Шаарга мал көктөтүп» [69. 67].

Эпосто аталган топонимдер дагы бир жолу Жибек жана Кербен жолдорунун Тянь-Шандык түштүк багыттарын ырастайт. Жана бул жерде колдонулган «Күчерден базарлык» аргументи каалайбызбы-каалабайбызбы биздин көңүлүбүздү бурат. Жибек жолу аралап өткөн өлкөлөр кытай соодагерлеринен бажы акысын, тактап айтканда, чыгуу пошлинасын белгилүү бир өлчөмдө алып турушкан. Жакып бай Күчерден алган базарлык дал ушуну көрсөтүп турат. Көрүнүп тургандай, тарыхый жана көркөм чындыктардын шайкештиги доордун өзүнө, изилдөөгө алынган чөйрөгө белгилүү бир ачыктыкты берет.

Чыгыштан Батышка созулуп жаткан Улуу Жибек жолунун өзгөчө ролу Евразия маданиятынын өнүгүшүндө дагы эбегейсиз. Бул жол аркылуу өткөн ар түрдүү этникалык кербендер, алардын оозунда сакталган фольклор үлгүлөрү, көчмөн жана жарым көчмөн элдердин ортосунда адабий-көркөм алака үчүн белгилүү бир чөйрөнү түзгөн. Айрым элдердин, этникалык топтордун, уруулардын оозеки адабияты бул «интеграциядан» пайдаланып, адамзат цивилизациясына өзүнүн баалуу салымын киргизди. «Манас» дагы руханий кыялга батуунун, адабий-көркөм интеграциянын бул доорунун жыйынтыгы болгон цивилизациялуу аң сезимдин жемиши болуп саналат деп эсептейбиз.

Адатта «Манастын» калыптаныш мезгилин IX–X кылымдарга таандык дешет. Кабылданган дата ушундай. Эпостун чөйрөсү аталган кылымдардагы чөйрөгө шайкеш келет. «Манаска» чейинки мезгилдин коомдук-саясий абалын, руханий атмосферасын изилдөө менен, биз кандай тарыхый шарттарда эпос пайда болуп, калыптангандыгын биле алабыз. Ушул көз караштан алганда биз Енисейде жашаган кыргыз каганатынын тарыхын кыйгап өтө албайбыз. «VII–VIII кылымдарда Енисейдин боюнда кыргыз каганаты түзүлгөн. Бул каган башында турган бир нече уруулардын бирикмеси болгон. Бул уруулар жалпы түрк жана уйгур маданиятына чоң салым кошушкандыгы» [97.10] факт.

Бирок күчтүүлөр менен чабалдардын орун алмашуу закону тарыхтын дөңгөлөгүн ар кайсы тарапка айланткандыктан, биз жеңүүчүлөрдүн жеңилүүсүнө жана жеңлгендердин жеңишине күбө болдук... Түрк каганаты кулагандан кийин (VIII кылым) 50 жыл бою ушул каганаттын вассалдары болгон уйгурлар өздөрүнө кыргыздарды дагы баш ийдирип, бийликке келишти. Бирок уйгурларга баш ийүүнү каалабаган кыргыздар бул кага-

натка каршы ырааттуу жана уюшкан күрөш жүргүзүштү. Жана акыр-аягы, «840-жылы эпидемия, ачкачылык, кан сарайлык төңкөрүштөр уй-тур каганатын болушунча алсыздандырат. Кыргыздардын башчысы Ажо өзүн хан деп жарыялап, уйгур ханына: «Сенин күнүң бүттү», – деп салтанаттуу жарыялайт» [97.11]. Адабий каарман Манастын тарыхый прототиби деп эсептелген Ажо 847-жылы өлгөн...

Көрүнүп тургандай, Манас конкреттүү инсан болгон. Бул эпосту миф, уламыш, жомоктор менен байланыштырган окумуштуулар дагы бар. Бирок эл тарабынан жаралган адабий-көркөм чыгармаларда сөзсүз мифтик элементтер бар экендигин унутканга болбойт. Ал эми мунун өзү турмуштук чындыктарды, тарыхый окуяларды чагылдырган биздин өнөр эстеликтерибизди «мифтик ой жүгүртүүнүн жемиши» катары кароого жол бербешибиз керек. Манас өзүнүн эрдиги, кайраттуулугу жана туруктуулугу менен каармандын легендарлык образы болуп саналат, бирок ал уламыштын каарманы эмес. Дал ушул жерден мен легендарлык каарман менен легенданын каарманын бир эле призмадан туруп кароого каршымын.

Биз советтик илимдин идеологиялык ооруларынын бири деп эсептеген «мифти издөө» тенденциясы чындыгында эле бир желектин алдында «бириккен» 72 улутту өзүнүн чыныгы тамырларынан обочолоп, алардын өткөн чагын чындык эмес, ойлоп табылган нерсе, миф, уламыш дешти. Бирок мезгилдин бурганагы, кылымдын бороону элди өз тамырынан, этникалык табиятынан, тилинен, алфавитинен, материалдык-руханий баалуулуктарынан бөлүүгө аракет кылган түзүлүштү талкалады. Жана бул «талкалоо» өзүнчө улуттар менен элдердин «улуттук-руханий түзүлүшүнүн» процесси үчүн түрткү болуп калды. Эгерде бүгүнкү көз карандысыз изилдөөлөрдө «мифтик эмес каарман» изилденсе, тарыхый инсандын образы улуттук кайра жаралуунун анык көрүнүшүбү?!

Жетимиш жыл бою Улуу Түрктүн өнүккөн өткөнүн кара парда менен жаап келген шовинисттик (же караниет) изилдөөчүлөрдүн жасалма летопистеринен алынган жалган маалыматтар убактылуу болсо дагы өз ишин кылды. Улуу Түрктүн империясы, Дешт-и-Кыпчак мамлекети жөнүндөгү документтер, бир сөз менен айтканда, биздин жетимишке жакын правлениенин тарыхы жетимиш катмар кулпуланып, зындан-архивге ыргытылды. Бирок мезгил баарын жасады. Материалдуу далилдердин булагы болуп саналган архивдерди ачуу, байыркы эпитафиялар менен кол жазмаларды табуу, коргондорду ачыкка чыгарууга жараша түрк элдеринин Улуу Тарыхынын алдында славяндардын кылган аракетин күлкү келтирээрлик жана эпсиз болуп калды.

Изилдөөчүлөрдүн Гильгамеш, Коркут ата, Манастын антитүрк моралынын алып жүрүүчүлөрү болуп саналган «лакейлерди» адабий-тарыхый инсан катары эмес, мифтик субъект катары карашы биз тарабынан жогоруда белгиленген салттуу формулалардан башталган. Бирок объективдүү изилдөөлөр аталган эпикалык баатырлар белгилүү бир доордо жашап өткөн тарыхый инсандар экендигин далилдейт. Биздин далилибизди ырастоо үчүн эпостон шилтеме келтирүү менен айрым маселелерди сөз кылууга болот. «Манас» эпосу мындайча башталат:

«Биздин бабалар жөнүндө сөз: Каракан менен Огузкандан кийин Аланчакан уруусунан Байгур менен Уйгур чыкты. Байгурдун тукуму Төбөй, Төбөйдөн Көгөй болду, Көгөйдүн үч уулу болду – Ногой, Шыгай, жана Чыйыр. Бул үч бир туугандын байлыгы ашып-ташып турган көлгө тең болду. Ногойдон төрт уул туулду: Орозду, Үсөн, Бай жана Жакып...»[69.33].

Манас – Жакыптын уулу. Тарыхый чындык катары сунушталган бул санжыра Манастын белгилүү бир инсан болгондугун көрсөтөт.

Же «Коркут ата» эпосунун биринчи сүйлөмүнө кайрылалы: «Элчи келээр маалда Баят уруусунан Коркут-Ата деген адам чыкты» [27.311].

Демек, эпостун өзү Коркут-Ата биздин Мухаммед пайгамбарыбыздын учурунда жашаган, анын замандашы болгондугун далилдейт. «Бул VI–VII кылымдардын чегине, эгерде Коркут 100 жылдан ашык жашаган болсо, эң ашып кетсе, VIII кылымга туура келет...» [20.9]. Демек, айрым «окумуштуулар» көрсөткөндөй, XI–XII кылымдарда жашаган эмес.

«Манас» көркөм ой жүгүртүүнүн жемишиби же тарыхый чындыкпы деген суроого жооп издөөдө илимий далилдерге өтүүнүн алдында бул эпосту өзүндө сактап келаткан ошол элдин өзүнүн пикирин билүүгө тийишпиз. «Кыргыздардын өздөрү эпос менен анын каармандарын көркөм чыгарма жана көркөм образдар катарында эмес, факт жана чыныгы тарыхый инсандар катары карайт» [95.15].

Эгерде «Коркут ата» огуздардын көркөм-адабий летописи болуп саналса, «Манас» кыргыздардын улуттук өткөн чагын чагылдырат. «Коркут ата» менен «Манастын» окшоштуктары объективдүү түрдө чындыктын критерийи менен бир эле жалпы тамырга ээ болгон бул эпостордун генеологиялык жана типологиялык сапаттарын изилдөө үчүн дагы бир жолу негиз болуп берет. Изилдөөлөр болсо этникалык теги жалпы элдердин фольклорунда көптөгөн жакын жана окшош учурлар бар экендигин көрсөтөт.

Албетте, окуялардын жакындыгы менен окшоштугу элдердин тарыхый туугандыгынын жыйынтыгы болушу мүмкүн. Башкача сөз менен айтканда, бул элдердин байыркы урууларынын, бабаларынын окшош фольклордук мурасы менен байланышкан болушу мүмкүн.

Албетте, мында белгилүү бир ролду тилдик жакындык дагы ойнойт [16.22]. Бул «туугандыкты», тарыхый

чындыкты айыптоого, жамандоого багытталган жасалма изилдөөлөрдү ачык айтууга убакыт келди...

Манастын конкреттүү инсан экендигине дагы бир далил белгилүү бир мезгил жана мейкиндик менен байланышкан. Таласта кыргыздардын байыркы жана орто кылымдагы эстеликтеринин эң алдыңкыларынын бири болгон күмбөз бар. Кыргыздар бул күмбөздү ыйык тутуп, ага зыярат кылышат. Сөзгө келгенде, Орто Азиянын тарыхын, этнографиясын жана археологиясын негиздүү изилдеген көрүнүктүү окумуштуу А.Н.Бернштам Таласты байыркы маданияттардын борбору катары эсептейт: «Тянь-Шандагы кылдат изилдөөлөр VI кылымдагы маданияттын өнүккөн борбору чындыгында Тянь-Шань эмес, Талас жана Чүй өрөөндөрү болгонун көрсөтөт [81.125].

Талас жана Чүй өрөөнүнөн табылган материалдуу маданияттын үлгүлөрү, бейиттерге жазылган жазуулар, эпитафиялар Бернштамдын сөзүн актайт. Конкреттүү изилдөөлөрдүн байыркы катмарларга жылганына жараша, кыргыздардын байыркы тарыхы менен байланышкан улам жаңы, жаңы табылгалардын күбөсү болуудабыз. «Түрк тамырларын жок кылуу» үчүн педанттык же жалданма окумуштуулардын «жарышы» тарыхый чындыктын – таштын эс тутумунда эчендеген доорлорду басып өткөн тагдырдын тирүү жазууларынын алдында эң жийиркеничтүү көрүнөт...

Кытай булактарында кыргыздардын тарыхы жөнүндө бай маалымат берилген. Кыргыздардын эл катары пайда болушу жөнүндөгү ишенимдүү маалыматтардын тамыры Иса пайгамбардын мезгилинен мурдагы учурга таандык. Бул булактарда кыргыз тили менен уйгур жазмаларынын толук шайкештиги ырасталган. Сөзгө келгенде, Огуз-каган жөнүндөгү уйгурлардын жомоктору менен уламыштары сюжетиндеги окуялары боюнча «Манас» менен абдан окшош...

Кыргыздардын байыркы жана тынчы жок тарыхын илимий далилдер менен жарыкка чыгарган манас таануучу Чыныбай Турсунбеков кыргыз-уйгурлардын «шайкештигинин» чыныгы тамырларын мындайча ачып көрсөтөт: «Көк түрктөрдүн алсызданышынан кийин кыргыз түрктөрү уйгур түрктөрү менен биригип, бул мамлекетти кулатышты, уйгур династиясын түзүшүп, ага баш ийишти. Ал эми 820–840-жылдарда уйгурлар менен чакташып, Сибирь жана Түркстан жерлерин ээлеген кыргыз мамлекетин түзүштү» [64.65].

Тилекке каршы, чыңалган тарыхый окуяларга, дүйнөлүк согуштарга каршы турууга жөндөмсүз бул мамлекет кулап калды, кыргыздар XI кылымда кытайлардын, ал эми XIII кылымда монголдордун оккупациясы алдында калышты. XIII кылымга чейин башка элдик баскынчылардын кулчулугунан кутула албаган кыргыздар акыр аягы келип, Түркстанда түзүлгөн хандыкка кошулууну жетекчиликке алуу менен, тамырларына, чыныгы маданиятына кайтууга бет алды. Бирок бул «кайтуу» узакка созулду, Түркстан жерлери падышалык Россиянын оккупациясы алдында болду. Ал эми андан аркы тарых Октябрь революциясынын жеңиши менен байланыштуу болду. Революцияга чейин «кара кыргыздар» деп аталган бул элдин мекенине «Советтик Кыргызстан» деген ат берилди, ал эми анын идеологиясы бир желектин алдына бириктирилген «бир үй-бүлөнүн» синдрому менен «ууландырылган». Кыргыздар өздөрүнүн гендик эсин жетимиш жылдан кийин гана бул «уудан» кутулуп, көз карандысыз мамлекетти куруп, кайрадан өз тамырларына кайрылып башташты.

Биздин эпостор оозеки искусствонун булагында жашаганга укук алганынын, анын өлбөс-өчпөс болуп калганынын себеби – ал чыгармалар кандайдыр бир аралыкта тарыхый чындыкты чагылдырып калгандыгында. Мын-

дайча айтканда түрк баатырдык эпостору түрк баатырдыгынын көркөм формасы болуп эсептелет. «Манас» эпосундай эле... Адабий-маданий чөйрөнүн болушу ошондой эпостордун жаралышы, калыптанышы үчүн баштапкы шарт катары танып кеткис факт.

Түрктөрдүн цивилизациясы «Манас» жаралган X кылымдардан мурда эле бар болчу. Тээ IV–V кылымдарда эле түрк кыпчагы Атилланын «Дешт-и-Кыпчак» мамлекети өзүнүн бийик маданияты, руханийлиги, күчү, кайраттуулугу, шаңдуулугу менен бүткүл дүйнөгө дүңгүрөп турган.

Гумуг оглы Мурад Аджи өзүнүн «Кыпчак талаасындагы шыбак» (которгон проф. Т.Гаджиев) деген чыгармасында түркологияга жаңы эле таанымал болгон баалуу изилдөөлөрдү чагылдырган. Анда түрктөрдүн уруулук кошуну, улуттардын улуу көчү, сегиз ай бою ат менен кезе турган улуу «Дешт-и-Кыпчак» мамлекети, жана ошол мамлекеттин уламалуу падышасы, түрк уулу Атилла жөнүндө маалымат берилет.

М.Аджи тарыхый окуяларды таанылгыстай өзгөрткөн шовинисттерге IV-V кылымдарда Рим империясы, Византия деген кудуреттүү европалык державалар болгондугун, бирок ошол эле мезгилде аталган эки держава салык төлөп турган Дешт-и-Кыпчак мамлекети болгондугун эскерте кетет.

Автор көз жаздымда калган, бирок бакытка карай, толугу менен жок болуп кетпеген кол жазмаларга, архивдик документтерге, бир сөз менен айтканда ишенимдүү маалыматтарга таянып: «Дешт-и-Кыпчак мамлекети бардыгына таасир кылып турган. Ага салыштырмалуу Рим империясы боор оорурлук провинциянын кейпин кийип турчу, а Византия – тээ түпкүрдөгү уезддей эле. Батыштан Дешт-и-Кыпчак Альпыдан, эң эле зор дарыя Дунайдан (алар келгенге чейин Истр деп аталчу) башталып, миңдеген километрлерге, тээ чыгышка, – Байкал

көлүнөн ары созулуп кетчү: Дешт-и-Кыпчак чыгыштан батышка чейин сегиз айлык аралыкка ээлөөчү. Европа бул таала мамлекетин унутуп калгандай» [36. 53].

Тарыхтын көлөкөсүндө эмес, «тарыхчылардын» жасалма көлөкөдө калып калган, убагында дүңгүрөп турган Дешт-и-Кыпчак жөнүндө айтып жатып, биз кыпчактардын мамлекеттүүлүгүнүн тана алгыс цивилизациясына жакындай баштадык. Кыпчак түрктөрдөн пайда болгон «Манас» эпосу да ошол цивилизациядан азыктанган.

«Кыргыздар–кыпчактар жана бир бөлүгү огуз уруулары менен аргындашкан түрк элдеринин эң байыркысы» [44. 9]. Бүгүнкү кыргыздардын антропологиясында, күнүмдүк жашоо турмушунда, үй-бүлөлүк үрп-адатында, саада-салтында байыркы кыпчактардын тукум куучулук-генетикалык атрибуттары даана байкалып турат. Кыргыздар боз үйлөрдүн жасалгасында өзүнүн башатын, байыркылыгын устаттык менен сактап келгендиги суктанаарлык. Тянь-Шань кырка тоолорун этектеген альпы шалбаалары, жайкалган кереметтүү өрөөн кыргыздын боз үйүнүн көрктүү оюм-чийимдери адамдын көзүн арбап турат! Кыргыздардын айыл четтеринде баратып ушул сулуулукка таңданып бүтпөйсүң...

С.М.Абрамзон өзүнүн «Кыргыздардын Алтай элдери менен этногенетикалык байланышы» деген чыгармасында кыргыздардын тили алтайлыктардын тилине жакын (Тоолуу Алтай дегени – А.Ж.), түрк тилинин чыгыш бутагындагы кыргыз-кыпчак тобуна кирет деп жазат [74. 2]. Так ушундай ойго Н.Мамедов жана А.Ахундовдун «Тил илимине киришүүсүндө» жолугабыз. «Байыркы жана азыркы кыргыз тили алтай тили менен биргеликте кыргыз-кыпчак тобун түзүшүп, түрк тилинин чыгыш бутагына кирет» [35. 243].

Мындай бүтүмгө келген түркологдор, этнографтар, тарыхчылар жакындыкты негизинен туугандаш элдердин

этногенезинен, канынын эс-тутумунан издешет. Албетте, биздин күнгө жеткен фольклордук катар, тизим ошол эс-тутумдардан өтүп, терең катмарларды жарык кылат. Көөнөрбөс улуу тарых мына ушул жарыкта айкындалат. С.М.Абамзон өзүнүн баа жеткис изилдөөлөрүндө ошол учурларга токтолуп кетүүнү олуттуу деп эсептейт: «Кыргыздардын фольклору алтай фольклорунан абдан айырмаланып турса да, андагы көптөгөн сюжеттер жана образдар кыргыз-алтай биримдигинен ишарат кылып турат. Кыргыздардын «Манас» баатырдык эпосун талдап отуруп, мен кыргыз-алтай фольклорунун кээ бир параллелдерине күбө болдум. [74. 9].

Албетте, оозеки сөз чыгармачылыкта эпоско чейин кыска жанрдагы салыштырмалуу чакан үлгүлөр пайда болушкан. Башында кошок, бешик ырлар, арман, мактоо, мал чарбачылыгына тийиштүү ырлар, макал-лакаптар жаралып, кийинчереек уламыштар, мифтер, жөө жомоктор, андан кийин жомоктор менен эпостор... Эпикалык чыгармачылык уламыштардан, мифтерден, баяндардан айырмаланып, конкреттүү убакытка, жерге жана турмуштук чындыкка таянат. Мындайча айтканда эпостор жөн жерден жаралып калган эмес. «Эпостун ээси болуу үчүн эл байыркы тарыхка ээ болуп, анда ошол элдин муундарынын эсинде кала турган, жашоосун жана эс-тутумун ээлеген жаратылыш кырсыктарды, чоң салгылышууларды, улуу көчтөрдү, башка жерлерди басып, жаңы жерлерге көчүүлөрдү жана башка окуяларды эсине сактап калышы керек [15. 64]. Байыркы, улуу түрк элдеринин кан агызып жеткен жеңиштерге толгон өткөн жашоосу, бийик асабасы эпикалык чыгармада бекеринен орун тапкан эмес. Жазма адабияты (алфавити) пайда боло элек түрк элдери өзүнүн сүйүнүчүн, кайгысын, толкундоосун, кубанычын, тилегин бир сөз менен айтканда маанайын билдирген ыр, чакан ырларды чыгарып жатып,

аны гопуздун коштоосу менен аткарышкан. «Бул багыттагы изилдөөлөр байыркы түрк мамлекетиндеги каган, аскер башчылары Алп Эр Тонгадай, Аттиладай жашаган («Манаста» Жайсаң Ырчы — А.Ж.) кансарайларда жана аскерлеринде озан-акындар жана музыкынттар жашаган» [5. 6].

Оозеки адабияттан жазуу адабиятына өтүү таштарда чегилген эпитафияларда калган. Түрктөрдүн тагдыр-жазуулары алмустактан бери «таш-эстутумдарда» түрктүн өзүнүн колу менен жазылган жана жазылат – Орхон жана көктүрк алфавити менен. Ушул жазылгандын баарын логикалык жактан жыйынтыктап жатып, жазма адабият Тор-Апа Ичрак, Гюль-Теки, Тонукөк, Могиляга арналган эпитафиялардан башталат десек болот. Булардын эң байыркылары болуп V кылымга тиешелүү эпитафиялардын ичинен Енисей жазуулары эсептелет. «Енисей жазуулары ошол учурларда Енисей суусунун жээктеринде жашаган кыргыз жана огуз түрктөрүнө тийиштүү» [15.81].

Енисей жазуулары түрк каганатына бириккен жана ошол бийликке баш ийген баардык түрк урууларынын алгачкы адабий тили эле. Азыр тил кыргыздарга көбүрөөк тийиштүү. Бул белгиленген фактты Таластагы табылган таш жазуулар да далилдешет.

X кылымдагы арабдын тарыхчысы Абу-Дулеф кыргыздардын өзүнүн сыйына турган жайы, жазуусу бар деп жазат [76. 43]. Бул чынында эле ушундай болгон. Кыргыздар көчмөн, жарым көчмөн болуп жашаганга көнүшүп, динге, диний ырым-жырымдарды жасаганга көп көңүл коюшчу эмес. XVIII кылымга чейин ислам дини кыргыздарга тарабагандактын кыргыздарды ал жерде «динсиздер» деп аташкан.

Кыргыз адабиятынын тарыхын талдаган Мадина Богданова, өкүнүү менен «көчмөн кыргыздар» тарыхый салгылашуулардан, талаш-тартыштардан, кандуу кармаштардан бошоно албай, белгилүү себептер менен жазма

адабиятын жарата алган жок деп белгилейт. «...кыргыз эли кылымдар бою өзүнүн жазма адабиятын жарата алган жок. Анын поэтикалык таланты, шык-дареметинин баары академик Н.Я.Март «жазуусу жок элдердин адабияты» деп атаган оозеки адабиятка чыкты. [82. 14]. Ооба, оозеки поэзияга! Бул поэзия түрк элдеринин фольклорунан искусствонун эң баалуу үлгүлөрүн белек кылды, аталган үлгүлөр жипке тизилген берметтей болуп энциклопедиялык эпопея болгон көлөмдүү «Манастын» негизин, өзөгүн түздү.

Элдин кайгы-капасы, жашоосундагы жаркын жана капсаландуу күндөрү кыргыздардын баатырдык поэмаларында, дастандарында, уламыштарында, баяндарында жана жомокторунда берилди. Кыргыз адабиятында фольклордун лирикалык жана эпикалык үлгүлөрү бир эле аталышка: Жомокко биригет. Прозалык формалар жөө жомок деп аталат, поэтикалыгы ыр-жомок деп аталат. Жөө деген – угарманды билдирет, ыр-ыр. Ал эми аткарган айтуучуларды, акындарды (озан) жомокчу, жөө-жомокчу деп атайт. Тактап айтканда, «Көп айтуучуларды жомокчу дешет. Алар «Манастын» кээ бир бөлүктөрүн жана башка, кенже эпосторду, поэмаларды айтышат» [82. 16]. Бирок «Манасты» толугу менен аткаргандарды жомокчу эмес, манасчы деп аташат.

«Манас» – үчилтик. Биринчи бөлүгү Манаска арналган, экинчи бөлүгү Семетейге, ал эми үчүнчүсү небереси Сейтекке арналган. Биринчи бөлүктү аткаргандарды манасчы, экинчи бөлүгүн аткаргандарды – семетейчи, үчүнчүнү – сейтекчи дейт. Аткаруучуларга бул атты элдин өзү берди.

Кыргыз фольклорунун эң алгачкы үлгүсү болуп белгилүү бир обондо ырдалган ырлар кирет. Биринчи ырларга койчунун ыры «Бекбекей» жана жылкычынын ыры «Шырылдаң» кирет. Бул ырлардын аналогиясын

азербайжан оозеки адабиятынын изилдөөлөрүндө т.а. (же огуздардын А.Ж.) биздин койчулардын ырларында тап-сак болот:

«Асмандагы көк булут
Жуурканы болот койчунун.
Жалпайып турган дөбөчө
Жаздыгы болот койчунун...
Тегерек келген аскалар
Муштуму болот койчунун.
Колундагы чокмору
Калканы болот койчунун.
Бут алдында жаткан ит
Жолдошу болот койчунун.
Кара тумшук карышкыр
Душманы болот койчунун» [24.100].

Окумуштуу фольклорист А.Ахундов, бул койчунун күүсү менен ыры койчулар тарабынан чоор менен ойнолорун эскерте кеткен. Бул абдан байыркы ыр [6.247].

Түрк элдеринин фольклордук ой-туюмунда койчунун («Коркут атадагы» Каража чабандын, «Манаста» Ошпурдун ж.б.) орду өзгөчө, бул реалдуу чөйрөгө, турмуш чындыгына таянат. «Биздин эпостордогу сырдуу байланыштардын баары ошол койчулардын акылдуулугунун жана алысты көрө билгендигинин аркасында чечилет» [25.11].

Үстүдө белгилеп кеткендей кыргыз фольклорунун байыркы жана лирикалык катмарын ырлар түзөт. Ошол сүйүүдөн, арыздануудан, күйгөндөн, айрылуудан, жолугушуудан, тамашадан «жаралган» ырлардан бешик ыры жана кошок белгилүү орунда турат. Бирок ошол үлгүлөрдүн ичинен биринчи орунду турмуштук ырлардын ичине киргизилген сүйүү лирикасы кирет. «Секетпай» жана «Күйгөн» ырлар буга тирүү мисал боло алышат.

Бул байыркы, музыкага, ыргакка, ритмге, мелодияга салынган ырлардын кийинки өнүгүүсүн мистикалык жанрларда, поэмаларда, эпостордо жолуктурабыз. Кыргыз элинин жана түрк дүйнөсүнүн зор эстелиги болгон «Манас» эпосу башынан аягына чейин музыка менен коштолуп, музыкалдык гүлчамбарды элестетет. Ырынан ажыратылган бул музыка «Манасты» урпактардан урпактарга мурас кылууда чоң роль ойногон. Өз эсине көлөмдүү эпосту жат кылган манасчы ошол ритмди жардамга чакырган...

Сөз арасында эскерте кетсек, поэтикалык образдын мелодикалык гармониясынын көрсөтүлүшү «Коркут атанын» бөлүмдөрүнө да мүнөздүү. Бул эпостун ички жана тышкы аллитерациялык тили жуурулушуп турат. Ички аллитерация саптардын музыкалдуулугун жогорулатуу үчүн стилдик каражат катары пайдаланылган.» [46. 81].

Эпикалык фольклордо эпикалыкка чейинки түрлөр – уламыштар, жомоктор, мифтер, тамсилдер жана поэмалар өзгөчө орунду ээлейт. «Үч аркар», «Алты аркар», «Жети аркар», «Үркөрдүн кызы — Үлпүлдөк сулуу» «жана башка мифтерде элдин ишенимдери, байыркы үрп-адаты, ошол учурдагы дүйнөгө болгон көз карашы, дүйнө таанымы чагылдырылган. Ал эми «Алтын куш», «Хандын уулу жана Шайтандын кызы» дегендей жомоктор кыргыз элине тийиштүү жалпы түрк чыгармачылыгынын өзгөчө бутагын түзөт.

Түрк элдеринин көз карашындагы мифтик окшоштуктар, уламыштар, ошондой эле жомоктордогу, поэмалардагы жана эпостордогу мифтик ой-таанымдын окшоштугу, турмуштагы реалдуу параллелдер элүү бөлүккө бөлүнгөн бир тамыр жөнүндө күбөлөндүрөт. Түрк элинин көркөм чыгармачылыгы Чыгыштан Батышка, Түндүктөн Түштүккө алмашылганына (жөн эле көчүп жүрбөй – А.Ж.) карабастан дүйнөнүн ар тарабына жайылып жа-

тып, ар кандай географиялык региондордун шартында түрдүүчө өзгөрсө да, бирдиктүү рухтун күчтүүлүгүнүн аркасында алыстаган жок. Жалпы түрктөрдүн фольклордук казынасындагы искусствонун бирдейлиги жана окшоштугу менин айткандарымды далилдеп турат. Бир тилдеги, бирдей үрп-адаттагы, бирдей көз караштагы бирок түрдүү говорго бөлүнгөн, Фергана өрөөнүнөн Парфияны ээлеген түрк элинин фольклорундагы кандайдыр бир жалпылыктын байкалышы табийгый болчу. Конкреттүү аргументтерге таянып, жалпылыкты жана окшоштукту изилдеген илимий анализди кененирээк формада кийинки бөлүмдөрдө сунуштайбыз. Азыр болсо кыргыз жана огуздардагы «көсө» фольклордук образынын ордун аныктап берсек.

Белгилүү болгондой, көсө огуздардын элдик драмаларында оюн көрсөтчү фольклордук каарманы нооруздагы каада-салттарда өзүнүн тамаша-мурчтуу, куйкум сөздөрү менен элин эсинде калат. Ошондой эле таздын (кечелдин) образы көсөдөй эле ошол оюндардын чырайын чыгаруучу каарман. Анын нооруз салтында тамаша-оюн салганы терең из калтырып, бүгүнкү күнгө чейин жашап келет. Ошондой эле биздин жомокторубузда «таздын» кенен берилген образын жолуктуруп турабыз. Өзүнүн акылдуулугу, тапкычтыгы менен айырмаланган кечел биздин жомоктук сайраныбыздын көрүнүктүү кейипкери. Бирок кыргыз фольклорундагы көсө биздин салтыбыздагы көсөнүн түшүнүгүн бербейт, алардын көсөсү биздин жомокторубузда жолуккан көсө. Кыргыз фольклорунда жолуккан көсө өзүнүн душмандары: бектерге, байманаптарга өзүнүн акылдуулугу, амалдуулугу, тапкычтыгы менен күрөшүп, көбүнчө таз көсө катары сүрөттөлөт» [82-46]. Ал эми көсө менен таз (кечел) деген сөздөрдүн маанисин алсак бул эки сөз синонимдер болушат. Көсө менен таз деген образ чачы жок адамдын атрибуту маз-

мунуна караганда бирдей мааниге ээ. Түрк элинин фольклордук көз карашындагы параллелдер муну дагы бир жолу далилдеп жатышат. Азербайжан элдик жомогундагы белгилүү образдардын бири болгон «кечел» кыргыз фольклорунда «көсө» деп аталат. Көрүнүп тургандай, түрк эдеринин түбөлүктүү болгон эс-тутуму биздин жалпы көркөм чыгармачылыгын изилдөөдө баалуу, шексиз булак болоору көрүнүүдө. «Бул булактарды түрдүү нукта жүргүзгөн аналитикалык анализ алгачкылыкты, тамыры терең, көрүнбөгөн катмарларды изилдөөдө абдан олуттуу». Себеби этногенездин жана этнопсихологиянын тартылуу борбору дайыма элдик фольклордо» [22. 3].

Кыргыз фольклорунун негизги үлгүлөрү болуп баатырдык поэмалар саналаарын белгилеп койлу. «Табылды-баатыр», «Курманбек», «Жаныш и Байыш», «Эр Төштүк» ж.б. бул элдин баатырдык тарыхынын көркөм чагылдырылышы болуп эсептелет. Бирок элдик чыгармачылыктан өзүнчө кудуреттүү жана көз карандысыз бутак болуп бөлүнүп чыккан «Манас» эпопеясы, кыргыз баатырдык поэманын шедеври, кыргыз оозеки адабиятынын туу чокусу эле болуп калбастан, жалпы түрк фольклорунун монументи болуп калууда. «...байыркы Грецияда баардык жаштар Гомердин «Илиада» жана «Одиссея» деген чыгармалары менена тарбияланса, кыргыз эли да Манастын жана анын кырк чоросунун баатырдыгын даңазалаган кудуреттүү эпостун салтында өстү [82.76]. Бир мезгилде он миң саптан турган бул эпос, азыркы учурда беш жүз миң сапка жеткен. Байкоолорго караганда, «манасчылардын көбү эпосту жөн эле аткарып койчу эмес, алар ошондой эле башка варианттарды жарата алган акын-импровизаторлор болушкан» [74.385].

«Манас» эпосунун алтымыштан ашык вариантынын табылышы ошол белгиленип кеткен «акын-импровизаторлорго» байланыштуу. Бул таланттар эл арасында ма-

насчы деген атка конушуп, жаштардын устаты болуп, өзгөчө эс-тутумга эгедер эле, жогорку көркөмдүүлүктөгү ой жүгүртүү менен фантазияга ээ болуп, оозундагы айтып жаткан «Манасын» муундан муунга өткөрүп беришкен, мындайча айтканда өзүнө жүктөлгөн адабий-тарыхый миссияны аткарышып келишкен.

Биз тарабынан Азербайжан фольклорундагы ашуг адабиятындагы «устат-шакирт» салты «Манас» эпосун сактоодо жана жайылтууда ошондой эле мааниге ээ. Тажрыйбалуу устат манасчы өзү тандап, тарбиялап жаткан шакирт манасчыга толугу менен даяр болмоюнча эч качан эл алдында чыкканга уруксат берген эмес. Бир жагынан мындай олуттуулук устаттын өзүнүн искусствого берилгендигин билдирген, экинчи жагынан бул улуттук баалуулукту муундан муундарга, кылымдарга сактап калуунун күбөсү болчу. Кыргыз адабият таануусунда манасчылар дареметине, чыгармачылык шыгына жараша төрт тепкичке бөлүнүшөт:

Биринчи баскыч — үйрөнчүк манасчы;

Экинчи баскыч — чала манасчы;

Үчүнчү баскыч — чыныгы манасчы;

Төртүнчү баскыч — чоң манасчы.

Манасчылыктын биринчи тепкичине киришкен жаш жигит же жаш манасчы манасчылардын арасынан эң тажрыйбалуу, эл алдында кадыр-барктуу устат манасчынын шакирти болот. Шакирт эпостун сырын, аткаруу тартибин, кайсыдыр бир эпизоддордун поэтикалык маңызын үйрөнөт. Биринчи тепкичти басып өткөн шакирт-манасчы эпостун баардыгын, толук көлөмүн жаттаганга аракет кылбайт, ал кээ бир бөлүктөрдү аткарып, алгачкы гана милдеттерди аткарат. Шакирт-манасчы кээде гана эл алдына чыгып, устат-манасчынын үйрөткөндөрүн аткара баштайт.

Экинчи тепкичтеги манас айтуучу элдин арасындагы атактуу ырларды, эпостун айрым бир эпизоддорун атка-

рып, өзүнө көңүл бурдурат. Бул аткаруучулар аткарган эпизоддоруна өзгөртүү, кошумча киргизбей, так аткарышат. Бирок алардын арасында «Манасты» жатка айтып эле койбостон, өзүнүн кошумчаларын да киргизип тургандары да бар. Мына ушундай манасчылардын артынан эпостун жаңы варианттары жаралып турду.

Биз атап кеткен экинчи тепкичти баардык манасчылардын кичинесинен чоңуна чейин басып өтүшөт. [95. 37].

Манасчылыктын үчүнчү тепкичине бир топ тажрыйба жыйган, жетилген манасчы кирет. Бул тепкичтеги чыныгы манасчы мурдагыларга салыштырганда эл алдына чыгып, манасты башынан-аягына чейин айтып, ошону менен чыгармачылык менен да мамиле кылат. Мындай киришүүнүн формасы эпостун жаңы вариантынын жаралышына алып келет.

Төртүнчү тепкич «Манас» айтуудагы эң жогорку бийиктик болуп эсептелет. Мындай даражадагы манасчылар элдин арасында кадыр-баркы бар инсандар. Чоң манасчы элде чоң урмат менен тосуп алынып, өзүнүн аркасында, фольклордо өчпөс изин калтырат. Манас айтуучунун айтуучулук таланты, өзгөчө аткаруучулук искусствосу эпоско ал тарабынан киргизген кошумчалар «Манастын» көптөгөн атактуу варианттуулугун жаратты. Кыргыз фольклорунун мындай, абдан жогорку деңгээлге жеткен манасчылардын атын атап кетсек: Келдибек, Тыныбек, Балык, Чоюке, Жаныбек, Саякбай, Сагымбай, Шапак, Мамбет. Кыргыз эли бул манасчыларды касиеттүү инсандарга теңешип, алардын арбагын сыйлап, кастарлап турушат. Так ушул бийик даражадагы манасчылар беделдүү кишилердин чакыруусу менен эпосту башынан аягына чейин айтып беришчү. «Манастын» көлөмү өтө чоң болгондугуна байланыштуу аны аткаруу үчүн жумалап, айлап убакыт кетчү. Ошондуктан, «Манастын» толук вариантын угуш үчүн колунда бар гана элдин катмарларынын

мүмкүнчүлүгү болчу: ошондуктан манасчылар эпосту байлардын, манаптардын бектердин чакыруусу менен гана көп убакыт бою айтып бере алышчу. [75. 56].

Биз белгилеп өткөндөй, «төртүнчү-даражадагы» устат-манасчылар өзүнүн тубаса талантынын, поэтикалык жөндөмүнүн эсебинен эпостун жаңы вариантын жаратышкан. Бүгүнкү күнү илимге ошол варианттардын алтымыш беши белгилүү. Анан да «Манас» эпосунун Сагынбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин варианты бүтүндүгү, бийик көркөмдүүлүгү менен айырмаланаары чындык. Аны көбүнчө классикалык вариант деп коюшат [91.443].

Манасчылар аткаруучулук талантына жана чыгармачылык жөндөмүнө жараша төрт тепкичке бөлүнгөндөй эле мейкиндик маанисинде да төрт багытка бөлүнөт:

Чүйдүн манасчысы;

Ысык-Көлдүн манасчысы;

Тянь-Шандын манасчысы;

Түштүк топтогу манасчылар.

Албетте, аймакка бөлүү «Манастын» варианттарына түркүн мүнөздүү мотивдерди, поэтикалык көркөмдүктү берди. Дагы бир кызык нерсе, эл тарабынан ишенимге кирип, таанылган манасчы, түшүндө «касиеттүү аян» алышы керек. Ошондуктан манасчы «Манас» айтаар алдында түшүндө Манас жана анын чоролору менен жолукканын айтып, угуучуларды ынандырчу. Ошондой эле алар «эпосту өз каалоолору менен эмес, алардын түшүнө кирген арбактардын басымы, коркутуусу, талабы менен айтып жаткандыгын» айтышчу [54. 65].

Манасчылар «түшүндө аян алууну» угуучуларга эки эсе таасир кылуу үчүн пайдаланышчу. Бул жөн эле баян эместигине, көрүнбөгөн касиеттүү күчтүн бар экендигине ишендирүү эле. Бирок эл арасында «түшүндө аян алууну» пайдаланбай эле, элдин кадырына жеткен улуу

манасчылар да өткөн. «Манастын» алгачкы варианттарынын айтуучу атактуу Тоголок Молдого биз бекеринен токтолгон жокпуз, ал элинде атактуу манасчы болсо да, изилдөөлөрдө, анын өмүр-баянында түшкө ишенүү боюнча эч кандай маалыматтар табылган эмес. Ушуга байланыштуу «манасчынын түшү» деген түшүнүк формалдуу мүнөзгө ээ экендиги боюнча чечим чыгарып койсо болот. Аян методдун пайдаланбай эле элдин ишенимине, кадыр-баркына жеткен «чыныгы манасчылар» башкача таасир кылуучу амалдарды пайдаланат. Алар кадыр-баркка өзүнөн мурдагы атактуу манасчылардын айткандарын толугу менен кабыл алып, эпосту толугу менен айтып, ага чыгармачылык менен кошумчаларды киргизип, өзүлөрү шакирти болгон адис манасчылардын жолун жолдогонун айтып, жетишип алчу.

«Манас» эпосунун өзгөчө аткаруусун: «Бир кишинин театрын», карап отуруп, музыкалык элементтерге, ыргактарга, мелодияларга, тирүү кыймыл-аракеттерге, бай мимикаларга жана коңур үндүн сыйкырына, аллитерацияларга, тамыры тээ байыртадан келе жаткан көркөм интонацияларга суктанып отурасың. Бул учурлар тикелей эле шамандык менен байланышкан. Манасчыны карап отурсаң маңдайыңда шамандын өзү отургандай сезим калтырат. Белгилеп кетсем, түрктүн байыркы жүзүнүн сакталышы боюнча Орто Азия тирүү жана бай музейди элестетет. Байыркы миң жылдыктарда калып калган шаман-бабаларыбыздын бүгүнкү күндөгү урпактары бүгүндө жашыл Алтайдын өрөөнүндө, Тянь-Шанда өзүнүн баштапкы үнүн, добушун, сөзүн сактап келе жатат...

Темадан алыстап кетпес үчүн манасчылардын өмүр баяны жана улуу манасчылардын ишмердиги – «Манас» эпосун түбөлүккө калтырган устаттар жөнүндө маалымат берип кетүүнү туура көрдүк.

б) Манасчылар

Биринчи манасчылар — Жайсаң Ырчы, Ыраамандын Ырчы уулу, Токтогул Ырчы, Нооруз, Музооке Ырчы жөнүндө мифтер жана божомолдоолор гана бар. Алар айтып жүргөн «Манастын» эч кандай издери калган жок. А.Ауэзов боюнча эпикалык каарман Манас жөнүндө биринчи ырларды айткан адам Жайсаң Ырчы болгондугу божомолдонот. С.Орозбаковдун вариантында Жайсаң Ырчы Манастын кырк чоросунун (жоокерлери — А.Ж.) ичинен озончу катары чагылдырылат. Башка дагы бир байыркы манасчы Ыраамандын Ырчы уулу Манастын чоролорунун бири болчу. «Манастын өлүмүнөн кийин анын баатырдыгы жөнүндө ыр түрүндө баяндаган озондор пайда болду. Манастын кырк чоролорунун бири Ыраамандын Ырчы уулу ошол ырларды чогултуп» алардан чоң чыгарма түздү» [54.67].

Азыркы илимге байыркы манасчылар жөнүндө саналуу эле маалымат белгилүү болгондуктан, кыргыз фольклорунун изилдөөчүлөрү, ошондой эле түркологдор, манас таануучулар бул кишилер жөнүндө так пикир айтууга батына албай жатышат. Өмүрү жөнүндө далилденген маалыматтары бар байыркы манасчылардын бири болуп Келдибек Барыбоз уулу саналат.

Келдибек Барыбоз уулу (1800–1880)

Келдибек 1800-жылы Чүй облусунун Чоң-Арык айылында төрөлүп, 80 жашында Ат-Башынын Баткак айылында көз жумган. Келдибек «Манас» үчилтигин толугу менен жатка айткан мыкты манасчы болчу. Анын тубаса таланты кийинки манасчыларга чоң таасир этти. Чынында эле Келдибек манасчылардын жаңы муунунун уланы-

шына үлгү болуп калды. Ишеним боюнча «Келдибек «Манас» эпосун айта баштаганда жер титиреп, күн күркүрөп, койлор жайлоодон айылга өздөрү келишчү» [54. 68]. Келдибек манасчы ошондой эле «Манас» айтып оорулуулардын оорусун жеңилдетип, баласы жок аяларды балалуу кылып, элдин арасында табыш катары беделдүү болгон.

Келдибек аян көргөн манасчылардын бири болчу. Ал өзүнүн түшүндө эки жолу Манас менен көрүшкөн. Манас менен биринчи кездешүүсү жаш Келдибектин Чүй облусунда жашап турган кезде болгон. Манас жана анын жоокерлери анын түшүнө кирет. Манастын чоролору: «Келдибек, биз силердикинде түнөп кеттик. Сенден кийин Сагымбекке барабыз — анда түшкү тамакты жейбиз. Бара жатып Тыныбекке кездешебиз. Сен бизди сый-урмат менен узат, биз чериктен (уруунун аты — А.Ж.), Кожомгелдиге да барышыбыз керек, бирок анын өмүрү кыска болот» [88. 111].

Экинчи түшүндө Келдибек Аккуланы минген кара мурутчан, сүрдүү көз карашы, өзүнүн шаңдуу келбети менен адамдын жүрөгүнүн үшүн алган эр жүрөк Манасты көрдү. Ал: «Менин атым Манас», - деди. Анын достору Алмамбет менен Бакай да ошол жерде эле. Алар Келдибекке: «Эгерде сен жыл сайын ата-бабалардын арбагына кумандык чалсаң, эркек балалуу болосуң, бирок бул ырым жөнүндө бир эле жолу унутуп койсоң, сага эч нерсе жардам бере албайт, уулсуз каласың. Сенин бир гана жалгыз кызың болот - дейт. Чындыгында да Келдибектин уулу жок болчу...

Балык (Бекмурат Кумар уулу) (1799–1887)

Коюлган аты боюнча Балык манасчы Келдибектин замандашы болгон. Ал Талас облусунда төрөлүп, Чүй облусунда көз жумган деп божомолдонууда. Балык түркүн

каршылыктарга жана азапка толгон өмүр сүрдү. Жетим болуп, кабыргасы ката элегинде эле ата-эненин мээри-минен калган. Бекмурат өспүрүм кезинен бери кулдук эмгекке көнүп, эч ким жактан ырайым, жакшылык күтпөй, ак мээнети менен жашоону тандаган. Ошол кезде кыргыздарды Кокон Хандыгы бийлеп турган эле. Хандыктын ак сөөктөрү жергиликтүү облустардан салык чогултуп, калкты катуу кыйначу. Ошондо Таластагы кыргыз аксакалдар өз ара кеңешип, Балыкты бекке кызмат кылыш үчүн белек катары берүүнү чечишкен. Балык өзүнүн аракетчилдиги менен бектин урматына ээ болот. Аны башкы койчунун ордуна дайындашкан. Балык бир короо койду Наманганга айдап бара жатканда «Манас» эпосун айтчу экен. Ошентип ал ошол жердеги беделдүү, бардар бир бекке жагып калыптыр. [54.69].

Бектердин Балыктын жөндөмдүүлүгүн көрүп, аны дареметтүү, таланттуу адам катары урматтап, ал жөнүндө кам көргөнүнө карабастан, карапайым элдин арасында болгон манасчы калкты басмырлаган бектер менен ыма-лада боло алган жок. Ал башкарган элдик көтөрүлүштүн натыйжасында Пишпекте Кокон хандыгынын катаал беги өлтүрүлгөн болчу. Балык поэтикалык жөндөмгө, тубаса талантка ээ инсан эле. Жаш кезинен бери «Манас» эпосун айтып жүргөн элдик талант кыргыз фольклорунун лирикалык жана эпикалык жанрларындагы башка үлгүлөрүн да жатка айта алчу. Балык деле «аян» алган манасчылардын бири эле. Уламыш боюнча кыргыз бектери Балыкты Наманганга үч жолдошу менен жиберипшет. Алар жамгырдан далдоо кылып, Манастын күмбөзүндө түнөгөнгө туура келет. Балык уктап баратып аттын дүбүртүн угат. Дароо эле эшикке чыгып айлананы карайт. Талаада 40-50 атчанга жолугат. Балык алар менен саламдашат. Алар: «Сен бизди билесиңби?» деп сурашат. Балык аларды көрбөгөндүгүн, бирок ким экенин билген-

дигин айтат. Атчандар: «Анда биз так ошол кишилербиз. Сен биз жашаган күмбөзгө келдиң. Токтогул да, Толубай да биз жөнүндө айтышкан, биздин урматыбызга эпос айтышчу...» [88.112, 113].

Атчандар Бекмуратка көңүл коюп карап, көздөрү жана оозу балыктыкына окшогон жигитке деген ат Балык коюшат. Андан кийин Балыкты Манас жана анын кырк чоросу менен тааныштырат.

Ошол окуядан кийин Балык Намангандын ханынын көзүнчө «Манасты» биринчи жолу толугу менен токтобой айта баштайт...

Тыныбек Жапый уулу **(1846–1902)**

Манасчы жөнүндөгү маалыматтардан улам Тыныбек 1846-жылы Ысык-Көл областынын Кайнар айылында төрөлүп, 1902-жылы Нарын областынын Туяк кыштагында дүйнөдөн кайткандыгын билебиз.

Тыныбектин үй-бүлөсү абдан жакыр жашагандыктан, ал кабыргасы ката элек кезинен эле атасына жардам берип, айылдагы бардык кара жумуштарды аткарууга мажбур болгон. Тыныбектин жүрөгүнө кичинекей кезинен эле аңгемелер, укмуштай уламыштар, дегеле элдик оозеки чыгармачылыктын табышмактуу үлгүлөрү кыттай уюп калгандыктан, акырындап өзү дагы «Манас» айта турган болот. Башкача айтканда, башка манасчылар сыяктуу эле ал дагы жомокчулуктун татаал жолун басып өтөт. Тыныбек 24–25 жашында кыргыз элинин көрүнүктүү манасчысы катары таанылат...

Тыныбек өзү дагы өз учурунда Чоңбаш, Келдибек, Балык, Назар сыяктуу манасчы устаттардан сабак алгандай эле, Сагымбай, Тоголок Молдо, Бекбагыш, Кожоберди... Жакып сыяктуу өз шакирттерин тарбиялады. Манасчы-

лардын улуу муунун тарбиялоодо элине чоң кызмат кылган Тыныбек ошол шакирттеринин арасынан өзүнүн туугандарын, бала-чакасын дагы көргүсү келген. Андан бир учурда бирдей сабак алган уулу Сооронбай менен тууганы Бекбагыштын таанымал манасчы болгулары келди. Бирок Тыныбектин уулу эмес, тууганы Бекбагыш бул өңүттө ийгиликтерге жетишип, манасчылардын катарына кошула алды. Тыныбектин тукумун уланткан уулу Актан Тыныбеков кыргыздардын атактуу манасчысы болду.

Тыныбектен «Манасты» кантип үйрөнгөнү жөнүндө сурашканда, ал: «Мен «Манасты» көптөгөн адамдардан сурап-билип, улуу манасчыларды угуп жүрүп үйрөнгөм. Бирок айтып жатканымда өзүмдү ошол окуяларга аралашып жүргөндөй сезем. Айрым окуялар көз алдымдан кино тасмадай чубап өтөт», [54.71] – деп айткан.

Мындан тышкары Тыныбек дагы Манаска байланыштуу аян түш көргөн. Ал айрым манасчылар сыяктуу эле эпосту аян түш көргөндөн кийин айтып баштагандыгын айтышат. Уламыштарга караганда, Тыныбек атасы менен Ысык-Көлгө көчүп баратып, алдыдагы боз үйлөрдүн биринде түнөшөт. Тыныбек түш көрүп, түшүндө тоолордун ортосунан эбегейсиз чоң аскерлерди көрөт. Ат үстүндө туйлаган бул жоокерлердин ичинен анын көңүлүн бир адам өзгөчө бурат. Бул Манас болчу. Манас Тыныбекти өзүнө чакырып, таанышып, анан: «Тыныбек, эртең сен токтогон жанагы жерде чоң кара кой союлат. Аны айкөл Манастын арбагына багышта. Кой сойгондорго Манасты эстет. Эгерде сен Манастын эрдиктери жөнүндө айтпасаң, эч убакта арбактардын жардамын ала албайсың», [54.72] – дейт.

Манас андан кийин дагы Тыныбектин түшүнө кирип турган деп айтышат. Ушул аян түштөн кийин ал баатырга берген убадасын аткарып, эпосту башынан аягына чейин айтып калган.

Тыныбек 1898-жылы Нарын областынын бегинин өтүнүчү менен «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү бол-

гон «Семетейди» кагазга түшүрөт. 1925-жылы Москвадан араб алфавитинде, кыргыз тилинде жарык көргөн «Семетей» Тыныбектин кол жазмасына негизделген. Тыныбек көңүлүндө «Манас» үчилтигин гана жат кылбастан, манасчылардын династиясын тарбиялады. Кыргыздын таланттуу жигиттеринин ичинен манасчыларды өстүрдү. Бирок адабияттын тарыхында эпостун бөлүгүн жазып берүү менен дагы опол тоодой иш кылды. Дал ушул эмгеги үчүн кыргыз эли Тыныбекти абдан урматташат.

Чоюке Өмүр уулу (1880–1925)

Маалыматтарга караганда Чоюке Ысык-Көл областынын Түргөн айылында төрөлгөн. Жакыр үй-бүлөдөн чыккан Чоюкенин туугандары бай адамдарга жалданып жашашкан. Ал бир канча убакыт Хасанбектикинде жашап, Ат-Башы, Нарын сыяктуу керемет жерлердин таасирин жүрөгүнө орноткон. Табигый чыгармачыл таланты бар өспүрүм элдик оозеки чыгармачылыктын көптөгөн байыркы үлгүлөрүн, анын ичинде «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш» эпосторун жатка билген. Чоюке бир канча ирет ал мезгилде салт болуп калган манасчылардын сынагына катышып, жеңүүчү болгон. Манастын арбагына зыярат кылууну ниет кылган манасчы Таласка – Манастын күмбөзүнө барып, бир канча убакытка Тала-ста калат. Таласта болжол менен 5-6 жыл жашап калган Чоюке «Манастын» сырдуу жактарын тереңден үйрөнүп, эл ичиндеги кадыр-барктуу манасчылардын бирине айланат. Агасы Азиздин сөзүнө караганда, «Манас» эпосу Чоюкенин оозунан жазылып алынган, бирок кайда сакталгандыгы белгисиз « [54.75].

Уламыштардан, бизге чейин жеткен элдин эскерүүсүнөн улам, Чоюке дагы Манас өзү аян берген манасчы-

лардын бири болуп саналат. Чоюке өзү ал түш тууралуу буларды айтат:

«Жайында иштен үйгө кайтып келе жатып, кичине уктап алууну чечтим, атты кое бердим. Жаңы эле уктаганымда Кызыл-Кыянын белинен мага бир карыя жолугуп, мени кайсы бир боз үйгө ээрчитип жөнөдү. Мен ал жерден жерде жаткан жоокерди көрдүм. Жанында кымыз бар экен. Мен учурашсам, ал унчуккан жок. Карыя мени ошол кымызга тойгузду. Анан мага бул жоокердин Манас экендигин айтып, андан кийин дагы кырк боз үйгө ээрчитип кирип, мени андагы ар бир жоокер менен тааныштырып жүрүп отурду. Ар бир боз үйдөн кымыз ичип жүрүп отурдум. Ойгонсом, кеч кирип калыптыр... Ошондон бери жомокту айтып келатам» [88.113].

Тоголок Молдо
(Байымбет Абдырахманов)
(1860-1942)

Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов) 1860-жылы Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Куртка деп аталган жерде төрөлгөн. Ыр, өнөр чөйрөсүндө өскөн Байымбеттин адабий бийиктиктерге чейин жетишинде атасы Абдырахман, бир жагынан чоң атасы Музооке роль ойногон. Элге уккулуктуу ырлары менен таанымал болгон Абдырахман кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгын жакшы билген адам болгон, ар түрдүү салтанат, жыйындарда ал элге ырларын гана ырдап бербестен, эпостордон үзүндүлөрдү дагы аткарып берген. «Байымбет жаш кезинен эле атасынын ырларын кунт коюу менен угуп, эсине жаттап дагы алган» [59.21]. Бирок Абдырахмандын күтүүсүз өлүмүнөн кийин анын алты баласы энеси Жыгатайдын колунда калат. Үй-бүлөнүн ээсиз калганын көргөн Музооке аларды өз багуусуна алып, балдарга,

анын ичинде Байымбетке тарбия жана билим берген. Элдик чыгармачылыктын мыкты билерманы жана комуздун укмуштай чебери Музооке небереси Байымбетти байыркы булактардан өнүм алган чыгармачылык менен жакын тааныштырып, анын манасчы болуп калуусуна зор таасир тийгизген.

Чоң атасы Музоокеден башталгыч билимди алган Байымбет андан соң айрым илимдерди өздөштүрүп, мусулман мектебинде окуйт. Ошондуктан ар тараптуу сабаттуу дегенди билдирген Тоголок Молдо деген атка ээ болот. Бирок 18 жашында белгилүү манасчы Тыныбек менен таанышуу анын дүйнө таанымындагы жана манас айтуу өнөрүндөгү жаңы мейкиндиктерди ачты. Элдин айтымында «Бир жолу Байымбеттин айылына улуу манасчы Тыныбек келет. Ал күнү-түнү «Манас» айтат. Кичинекей Байымбет күнү-түнү тирмийип отуруп манасчынын айтканын угат. «Манасты» тыңдап уккан Байымбет Тыныбектен ажырагысы келбейт. Тыныбек аны өзү менен кошо алып кетет. Байымбет бир жыл анын үйүндө жашайт, анын айткандарын үйрөнөт» [54.75].

Тоголок Молдо манасчылыктын көп сырдуу жактарын Сагымбай Орозбаковдон дагы үйрөнөт. Бул өңүттө толук «куралданган» манасчы эпостун үч бөлүгүн тең («Манас», «Семетей», «Сейтек») айтат. Өзү айткан вариантты ал өзү кагазга дагы түшүргөн жана бул вариант бүгүнкү күнгө чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Шапак Ырысмендиев (1863–1956)

Шапак Нарын областынын Кочкор районундагы Шамшы айылында төрөлгөн. Жакыр дыйкан үй-бүлөдө төрөлгөн Шапак бала кезинен атасы менен бирге дыйкан-

чылык иштерин жасап, оор жумуштар менен нан таап жегенге үйрөнөт.

«Эң кичине кезинен элдик оозеки чыгармачылыктын кызыл «жибин» чубаган Шапак 13 жашында «Манасты» үйрөнүп баштайт. Көп жылдар бою ал Балык, Найманбай, Акылбек жана Сагымбай манасчылардыкында жашайт. Эң кичинекей кезинде үч жыл Балыктыкында жашап, «Чоң казаттан» тартып «Манастын өлүмүнө» чейинки бардык окуяларды үйрөнөт» [54.88].

Көрүнүп тургандай, бул таланттуу адамдар «Манасты» жылдар, кылымдар аркылуу муундан муунга берип, өз элинин руханий берметин сактап келгендиги менен улуу манасчылардын армиясын түзүштү. Эпосту биринен-бирине берип жүрүү аркылуу дүйнөлүк фольклордун шедеврлеринин бири болгон «Манастын» бүтүндөй кагазга түшүшүнө өбөлгө түзүштү. Шапак «Манас» үчилтигин кагазга түшүрүүдө зор эмгек кылган. «Манас» үчилтигинен тышкары «Мендирман», «Жаңыл Мырза» сыяктуу дагы далай кенже эпостордун үлгүлөрү анын айтуусунда кагаз бетине түшүрүлгөн» [91.475].

Шапак дагы аян алган манасчыларга кирээрин айтып коюуга тийишпиз. Уламыштарга караганда, ал Анжияндан кайтып келатып, Соң-Көлдүн белинен атын бошотуп эс алмай болот дагы, ошол жерден түш көрөт. Түшүндө ага бир карыя жолугат. Андан кийин аттардын дүбүртүн угат. Карыя ага «Манас» айт деп буйрук кылып, Шапак болсо жомокту өтө аз билээрин айтат. Карыя анын көп эле билээрин айтып, кайра буйрук кылат, Шапак айтып баштап, эпостун башынан аягына чейинки бүтүндөй окуяларды айтып бүтөт. Ар бир жолу анын кулагына аттардын дүбүртү угулат» [88.116].

Башка белгилүү манасчылардай эле Шапак Ырысмендиевдин аты дагы кыргыз адабиятынын тарыхында түбөлүккө калат.

Сагымбай Орозбаков (1867–1930)

Сагымбай Ысык-Көл областынын Кабырга деген кыштоосунда жарык дүйнөгө келген. Саяк уруусуна кирген атасы Орозбак элдик чебер сурнайчы болгон. «С.Орозбаков жаш жана токтолгон курагында Нарын областынын Кочкор өрөөнүндө жашаган. Болочок адискөй жомокчу кыргыз өрөөнүн бүтүндөй кыдырып, «Манас» айтып, андан тапкан малы, каражаты менен үй-бүлөсүн баккан» [91.444].

Өзүнүн замандаш жердештери, тууган-уругу сыяктуу эле Сагымбай билимди мусулман мектебинен алган. Бирок бул билим ага араб алфавитин үйрөнгөндөн башка эч нерсе деле берген эмес. Сагымбай элдик оозеки чыгармачылыкты жакшы билген туугандарынын арасында калыптанган. «Манас» айтканга келгенде, ага чоң таасирди белгилүү манасчылар Чоңбаш, Келдибек, Балык, Тыныбек берген. «Сагымбайдын үй-бүлөсү Ысык-Көлдүн чыгышында жашап турган мезгилинде, алардын айылына Чоңбаш манасчы келет, анын айткан «Манасы» Сагымбайга чоң таасир этет. Ал аны менен кеткиси келет. «Манасты» үйрөнүп, айткысы келет» [59.23]. Башка маалыматтар боюнча, Сагымбай өспүрүм кезинде үй-бүлөсүндөгүлөр менен чогуу катуу ооруйт. Бул агасы Алишер менен Ысык-Көлдөн Кочкорго көчкөн убакта болот. Күндүн ысыгынан эси оогон бала кызыктай түштөрдү көрөт. «Караса, Кочкор өрөөнүндө тоодой болгон чоң боз үйлөр тигилип турат. Алардын бирине кирет. Ага адамдар кайсы жерде отурушу керектигин көрсөтүшөт. Алардын бири күлкүлүү окуя айтып, баары күлүшөт. Бул Манастын чоросу Ажыбай болгон. Алардын бири кыйкырат: — Бул бала манас айтат!

Сагымбайды манас айт дешет. Ал жомокту билбеге-

нин айтат. Ошол мезгилде боз үйгө төө жүнүнөн тигилген чапан кийген жоокер кирип, Сагымбайды опузалайт:

— Же бул манас айтат, же союп таштагыла.

Ажыбай Сагымбайга кайрылат:

— Балам, сен али жашсың, моюн толгобой макул бол, билгениңди айт, болбосо сени тиги киши жок кылат.

Сагымбай жомокту билем дешке мажбур болот. Андан кийин эпостун окуяларын айтып баштайт. Таңга жуук эл тарайт. Чочуп, кыйкырып ойгонгон Сагымбай жанындагылардан боз үйдөн чыккан адамдарды аларды дагы көрдүбү деп сурайт.

Аны коркуткан жанагы жоокер адам Семетей болот» [88.115].

«Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаковдун оозунан жазылып алынган варианты жогорку көркөмдүк деңгээли, поэтикалык формасы, сюжеттеринин толуктугу, сүрөттөө жана ырдоо чеберчилиги жагынан классикалык версия катары эсептелет. Сагымбай үчилтиктин Манаска байланышкан биринчи бөлүгүн араб алфавитинде өзү кагазга түшүргөн. Бирок күтүлбөгөн оору Сагымбайга эпостун Семетей менен Сейтекке байланышкан бөлүмдөрүн кагазга түшүргөнгө мүмкүндүк берген эмес. Бул бөлүмдөр кагазга анын айтканын уккан шакирт манасчылары тарабынан түшүрүлгөн. Сагымбай «Манаска» чыгармачылык менен мамиле кылып, «импровизаторакын» катары өз вариантын түзгөн. Бул вариант өзүнүн толуктугу жана көркөмдүк мазмуну жагынан түрк дүйнөсүн изилдөөчүлөрдүн, манасчылардын жогорку баасына татыган.

Сагымбайдын укмуштуудай аткаруучулук чеберчилигин жогору баалаган кыргыздар: «Сагымбай — манасчылардын негизгиси. Сагымбай манас айткан жерде адамдар дагы, мал дагы оорусун унутушат, баласыздар балалуу болот», [54. 81] – дешет. Бул улуу манасчы «Се-

метей» эпосун дагы ошондой эле эргүү менен айткан. Бирок, жогоруда белгиленгендей, ал бул бөлүмдү өз колу менен кагазга түшүрө алган эмес.

Сагымбайдын кыргыз тарыхын, этнографиясы менен фольклорун мыкты билгендиги ал айткан эпостордон байкалат. Ал «Манас», «Семетейди» гана эмес, «Алтын-Көкүл», «Эр-Төштүк», «Алтын сакал Айкожо» жана башка кенже дастандарды дагы мыкты айта билген. Анын ар түрдүү мазмундагы ырлары дагы эл тарабынан сүймөнчүлүк менен кабыл алынган. Анткени бул ырлардан карапайым, турмуштан запкы көргөн, көчмөн кыргыз элинин жүрөгүнүн кагышы угулуп турат.

Анын тагдыры, өмүрдөгү үлүшү болгон манасчылык Сагымбай Орозбаковду кыргыз адабиятынын мейкиндигинде түбөлүккө эркин учкан бүркүт кылып койду. Көз жеткис мейкиндиктерди суктанткан Манас чокусу өзүнүн Сагымбай аттуу манасчысына ээ...

Жаңыбай Кожеков **(1869–1942)**

Жаңыбай Жумгал өрөөнүндө төрөлгөн. Кийин Токтогулга көчүп барып, 1942-жылы ушул жерде көз жумган.

Оозеки жана жазуу булактарындагы маалыматтар боюнча, Жаңыбай «Манас айтууну өзүнүн атасы Кожектен үйрөнгөн» [91.486]. Бирок Кожектин дагы манасчылыкты өз атасынан алгандыгы айтылат. Негизи Жаңыбайдын уруусунда ага чейин алты манасчы болгон. Демек бул өнөр тукум куучулук мүнөзгө ээ болгон. Ал эми анын уулу Метай «Семетейди» кара сөз түрүндө айткан дешет.

Жаңыбай Кожеков негизинен үчилтиктин Семетей жана Сейтек бөлүмдөрүн айткандыктан, эл ичинде «семетейчи» катары таанылган. Анын эч кандай билими бол-

гон эмес. Бирок анын өз мезгилиндеги манасчылар, анын ичинде Сагымбай Орозбаков менен тааныш болуп, манас айтышы ага эпостун дагы башка көп сырдуу жактарын түшүнүүгө көмөк берген.

Кыргыз фольклорчулары 1936–1940-жылдары үчилтиктин экинчи – «Семетей» бөлүгүн Жаңыбайдын оозунан жазып калышкан.

Башка манасчылар сыяктуу эле Жаңыбай дагы түш көргөн. Ал бул туурасында: «Мен бир жолу Кочкорго бараткан жолдон уктап кеттим. Түшүмдө ат минген үч жоокерди көрдүм. Алардын аттарынын туяктарынан от чачырап турду. Алардын бири туягы менен мени бир тепти. Менин денеме аттын туягы тийген жерден от чачырап турду. Чабандестер бул жаза мага менин ата-бабамдан келаткан өнөрдү улантпагандыгым үчүн берилгендигин айтышты... Андан кийин чабандестер тамак даярдашты. Алардын бири: — Мен Семетеймин, булар Гүлчоро менен Канчоро деди. Мага дагы тамак беришти. Качан мен үйдөн көзүмдү ачканда, ооруп калгандыгымды билдим. Мындан кийин бир канча убакыт ооруп жаттым. Айыгып, тоого чыгып манас айта баштадым. Андан кийин элдин алдында айтып баштадым, ошентип манасчы болдум», [88. 114] – дейт.

Жаңыбай Кожеков эл арасында чоң урмат-сыйга ээ болгон. «Манас» үчилтигин гана эмес, кыргыз фольклорунун баалуу үлгүлөрү болуп саналган «Эр-Табылды», «Эр-Төштүк» дастандарын дагы айткан.

Жакшылык Сарыков (1880–1934)

Кара ырчы атыккан [59.24] Жакшылык Сарыков Ысык-Көл областында төрөлгөн. Ал Бугу уруусунун Такабек уругунан болот.

Бай үй-бүлөдөн чыккан Жакшылык эрте, 9–10-жаштарында ырларга, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө кызыккан. 12–13 жашында эле «Кара ырчы» эл ичинде акын-обончу катары таанылган. Ал «Семетей» айтып баштаганда, 25–26 курагында болгон.

Жакшылык жөнүндөгү үстүрт маалыматтар, тилекке каршы, бул жомокчунун өмүр баяны тууралуу толук маалымат бербейт. Кыргыз фольклорун изилдөөчүлөр Жакшылыктын оозунан 49 жашында «Манастын» «Семетей» бөлүмүн угуп, кагазга түшүрүп алышкан. Ал эми кийинчерээк анын оозунан «Сейтек» жазылып алынган. Анын айтуучулук таланты дагы түш көрүү менен байланышкан.

Жакшылык Сарыков баяндаган «Семетей» менен «Сейтек» 12 китептен турат. Атактуу манасчы С.Каралаевдин айтканы боюнча, Ж.Сарыков 1934-жылы көз жумган.

Молдобасан Мусулманкулов *(1884–1961)*

М.Мусулманкулов Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Куртка деген жерде төрөлгөн. Эң эле кичинекей кезинен ыр жазып баштаган. Жазган ырларына обон чыгарып, эл арасында ырдаган [59. 24, 25].

Молдобасан манас айтканга чейин фольклордон башталган узак адабий жолду басып өткөн. Ал эсинде элдик жомокторду, кыргыз элинин байыркы салттарын, элдик духта аткарылган музыкалык үзүндүлөрдү, комуз менен сурнайда аткарылган укмуштай обондорду сактап калган. Ушундай чөйрөдө өскөн жана калыптанган М.Мусулманкулов «Манас» эпосунун үч бөлүгүн тең аткаруу жөндөмүнө ээ болгон. Бирок анын чыгармачылыгы манас айтуу менен гана чектелбейт. Молдобасан мыкты фольклорист, кыргыздын дагы башка эпосторунун — «Кедейкан», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Жаңыл

Мырзанын» аткаруучусу катары дагы таанымал жана бул дастандарды кагазга түшүрүүдө дагы опол тоодой эмгек кылган.

М.Мусулманкулов «Манас» үчилтигин 25 жашында айтып баштаган [91.471]. Ал манас айтууну Тоголок Молдодон үйрөнгөн. Мындан тышкары Манаска байланышкан көптөгөн окуяларды ал классикалык манасчы Сагымбай Орозбаковдон үйрөнгөн.

Кыргызстандын Мамлекеттик Филармониясында узак мезгил артист болуп иштеген Молдобасан эл ичинде музыкант, фольклор аткаруучу, манасчы жана эң негизгиси манасчы бойдон таанылган. Мамлекеттик деңгээлде бааланган чебер «Эл артисти» наамын алган, орден, медалдар менен сыйланган. М.Мусулманкулов 1961-жылы Бишкек шаарында каза болгон.

Акмат Рысмендиев **(1891–1966)**

Бизде болгон маалыматтар боюнча Акмат Рысмендиев «1981-жылы Чүй районунда төрөлгөн. Семетейчи катары белгилүү болгон. Анын айтуусундагы «Семетей» эпосунун толук тексти 30–40-жылдары кагазга түшүрүлгөн, ал «Манастын» айрым гана окуяларын айткан. А.Рысмендиев 1966-жылы Чүй районунун Шамшы айылында көз жумган» [91.486].

Акматтын өмүр баяны, турмуш жолу жөнүндөгү башка маалыматтардан биз анын 3 жашында ата-энесинен айрылып, томолой жетим калгандыгын билебиз. Кичинекей кезинен жетим калып, башка колдордо өскөн Акмат өспүрүм курагында байларга жалданып, андан кийин койчу болуп иштеп, өз турмушун эптеп-септеп курганга жетишкен.

«А.Рысмендиев «Семетейди» 20 жашынан айтып баштаган. Ал улуу манасчы С.Орозбаковдун окуучусу

болуп саналат. Бизде болгон маалыматтар боюнча, «Семетейди» жаттап, аны аткаруу чеберчилигин Сагымбайдан үйрөнгөн» [59.25]. Акмат алгач эпосту толук эмес, анын айрым гана окуяларын айтчу. Өзүнүн айтканынын эл тарабынан абдан жылуу кабыл алынып жаткандыгын байкаган талант «Манастын» «Семетей» аттуу экинчи бөлүмүн толук аткарып баштаган жана элге жакшы таанылган. Эгерде манасчы элдик, өзгөчө касиетке, чыгармачыл ой жүгүртүүгө ээ адам экендигин эске алсак, анда Акматтын поэтикалык талантын ырастай алабыз...

Саякбай Каралаев **(1894–1971)**

Улуу манасчы Саякбай Каралаев 1894-жылы Ысык-Көл областынын Семиз-Бел деп аталган элдүү пунктунда жарык дүйнөгө келген. Бугу уруусунан чыккан көрүнүктүү элдик манасчы тарабынан айтылган «Манас» училтиги көлөмү жагынан башка бардык варианттарды артка калтырат. Жарым миллиондон ашык ыр сабынан турган анын «Манасы» эң көлөмдүү деп табылган. Көрүнүктүү манасчыны жогору баалаган кыргыздар көзү барында эле аны «Кыргыздын Гомери» деп аташкан..

С.Каралаевдин балалык жана өспүрүм курагы бүтүндөй азап чегүүлөр менен жоготууларга жык толгон. Жакыр үй-бүлөдөн чыккан бул элдик улуу чебер элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн – ырларды, жомокторду, эпосторду өзүнүн чоң энесинин оозунан угуп жакшы билген.

«Саякбай 1916-жылы Үркүнгө катышкан. 1918-жылы өз ыктыяры менен Кызыл Армиянын катарына өтүп, 1922-жылга чейин Орто Азиядагы ак гвардиячылар, басмачылар менен согушкан. Аскерден кайтып келгенден кийин алты жылга жакын Пржевальскиге жакын

жайгашкан айылдардын биринде айылдык кеңештин төрагасы кызматында иштеген» [91.457].

Колдо болгон маалыматтарга караганда, С.Каралаев айылдык кеңештин төрагасы болуп иштеп жүргөн кезде «Манас» эпосун мурдагыдан дагы көбүрөөк үйрөнүп баштаган. Ага атактуу манасчы Чоюке Өмүр уулу себепкер болгон. «Манастын» көп сырын Чоюкеден үйрөнгөн Саякбай, талашсыз, жыйынтыгында эпоско өз кошумчаларын киргизген. Башка маалыматтар боюнча, ал «бул жылдары улуу манасчы Акылбек менен таанышат жана андан манас айтуунун чеберчилигин дагы тереңден үйрөнөт» [59.25].

Саякбайдын кайталангыс талантынын күбөлөрү ага кызыгып, 1930-жылы Бишкек шаарына чакырышат. Борбордо аткаруучу катары атак алган Саякбай Каралаев Эл артистигине чейин жеткен, орден, медалдар менен сыйланган.

1971-жылы Бишкекте каза болгон Саякбай Каралаев өлбөстүккө ээ болуп, ар дайым кыргыз элинин эсинде сакталып келет.

Мамбет Чокморов **(1896–1973)**

Мамбет Чокморов Ысык-Көл областынын Тоң районундагы Корумду кыштоосунда жарык дүйнөгө келген [91.483]. Баштапкы билимге ээ М.Чокморов окуганды жана араб алфавитинде жазганды билген. Атасы жактан анын уруусунда манас айткан адам болгон эмес. Ал эми манасчы Доңузбай Эшимбеков анын таякеси болгон. Өзүнүн таякесинен уккан «Манасты» бала кезинен көкүрөгүнө орноткон М.Чокморов 20 жашка келгенде эпостун айрым окуяларын айтып баштаган, андан кийин башынан аягына чейин бардык окуяларды айтканга жетишкен. Ал дагы бул жөндөмүн түшкөрүү менен байланыштырат:

— Түшүмө эл кирди. Элдин ичинен кимдир-бирөө аны тааныр-тааныбасымды сурады. Мен тааныбай тургандыгымды айтсам, жанагы адам: «Муну өлтүргүлө!» деп кыйкырып баштады. Антсе, башка бирөөсү: «Коркпо. Бул – Манас. Манас тууралуу ырда! Бул бала ырдайт, ырдайт...», – деп жатты.

– Бул айтпаса, төшүнө мөөр койгула, - деди.

Ак чалма, ак чапанчан, боз ат минген адам менин төшүмө мөөр басты... Анан бүттү. Айтышты дагы, жок болушту – андан бери мына 20 жыл өттү» [88.116,117].

М.Чокморов С.Каралаев менен Ш.Ырысмендиевден кийинки «Манас» үчилтигин («Манас», «Семетей», «Сейтек») толук айткан манасчы катары таанымал жана эл арасында урмат-сыйга татыган. Кыргыз фольклорчулары тарабынан 1959-1972-жылдары М.Чокморовдун оозунан жазылып алынган «Манас» үчилтигинин көлөмү 48557 ыр сабынан турат. Көрүнүктүү манасчы 1973-жылы Тоң районунун борборунда, Бөкөнбаев айылында каза болгон.

Ыбырайым Абдырахманов (1888–1960)

Маалыматтар боюнча [91.480] Ыбырайым Абдырахманов Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районунун Чырак кыштоосунда жарык дүйнөгө келген. Баштапкы билимди айылдык молдодон алган Ыбырайымга «Ак молдо» деген ысым беришкен. Ал бир канча убакыт Жети-Өгүз районунда мугалимдик кылган. Андан кийин Тянь-Шань областына көчүп барып, бул жерден дагы окутуучулук ишмердигин уланткан. Бирок кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын тереңден сезип-туйган жана сүйгөн Ыбырайым калган өмүрүн аларды эл оозунан жыйнап, кагаз-

га түшүрүүгө арнаган. 1960-жылы Ат-Башы районунда көз жумган.

Ыбырайым Абдырахманов «Ма-нас» үчилтигин жатка билсе дагы, эл алдында манас айтууга анчалык аракет кылган эмес. Ал бүт күч-аракетин эпосту жазып алууга арнаган. Ы.Абдырахманов 1922-26-жылдары «Манасты» Сагымбай Орозбековдун оозунан жазып алган (көлөмү: 188666 сап), 1936-жылы «Семетейди» Саякбай Каралаевден (көлөмү: 63550 сап) жазып алган. Ал бул эпосторду, ошондой эле кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын башка үлгүлөрүн жазып алууда өзгөчө тажрыйбага ээ интеллигент адам болгон. Ошондуктан «Шапак Ырысмендиев, Жаңыбай Кожеков, Багыш Сазанов, Акмат Рысмендиев, Молдобасан Мусулманкулов сыяктуу көрүнүктүү манасчылар алардын айткан эпосун Ыбырайым Абдырахмановдун жазып алышына макул болушкан» [54.89].

Ы.Абдырахманов кичине кезинен Ысык-Көл өрөөнүндөгү манасчылардын айтканын угуп жүрүп, жомоктун сырын жакшы билген. «Манас» эпосун ар тараптуу кылдат изилдөөдө көрүнүктүү манасчы Акылбек чоң жардам көрсөткөн. Бай билимге ээ фольклор изилдөөчү жана манасчы Ы.Абдырахманов «Манасын» жылдап уккан жана иштери эң кийинки учурга чейин ан үчүн мектеп болгон устат-манасчыларын унуткан эмес.

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар Фондусунда Ы.Абдырахмановдун чоң архиви сакталып турат. Бул архивге «Манас» үчилтиги гана эмес, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын башка үлгүлөрү дагы кирет. Ал эми архивде сакталып турган «Манас» үчилтиги өзүнүн колу менен 1952-жылы кагазга түшүргөн Ыбырайым Абдырахмановдун өз варианты болуп саналат.

Багыш Сазанов
(1878–1958)

Багыш Сазанов Нарын областынын Жумгал районундагы Кара-Суу деген жерде төрөлгөн [91.477]. Багыш эч кандай билим албастан, жыгач устачылык иш менен алектенген. Айрым божомолдор боюнча ал манасчылыкты көрүнүктүү манасчы Сагымбай Орозбаковдон үйрөнгөн. Бирок ишенимдүү маалымат боюнча ал «айтуучулук өнөрдү жакын тууганы Бекбагыш Жакыповдон үйрөнгөн, Бекбагыш дагы өз кезегинде манасчылыкты Тыныбек Жапый уулунан мурастаган [91.477].

Б.Сазанов «Манас» үчилтигин жатка билген жана эл алдында мыкты айткан эбегейсиз талант болгон. Анын оозунан «Семетей» бөлүгү толук, «Сейтек» кыскартылып жазылып алынган. Б.Сазановдун «Манас» вариантында «Жакыштын балалыгы» (Манастын атасынын) деген дагы окуя бар. М.Чокморовдун вариантын эске албаганда, бул окуя башка варианттарда учурабайт. М.Чокморовдо бул учур башкачараак көрсөтүлгөн. Мында Жакып жөнүндө гана айтылбастан, «Манастын ата-бабалары тууралуу дагы айтылып, санжырасы берилет.

Актан Тыныбеков
(1887–1951)

Атактуу манасчы Тыныбек Жапыевдин уулу Актан Тыныбеков Нарын областынын Тянь-Шань районунда төрөлгөн. 1951-жылы каза болгон [91.487].

Актан манасчылыкты өзүнүн атасынан үйрөнгөн. Алгач анча көп эмес элдин алдында манас айтып баштаган өспүрүм кийин тажрыйба топтоп, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик филармониясында эмгектенген

жылдары манас айтуу менен гана чектелбестен, замандаштарынын көңүлүн кыргыз элинин терең катмарынан чыккан, угармандарынын жүрөгүндө патриоттуулукту, мекенге, элге болгон сүйүүнү ойгото турган баалуу фольклордук үлгүлөргө бурган. Актандын аткаруусундагы кыргыздардын «Эр Табылды» аттуу белгилүү эпосу абдан уккулуктуу жана кызыктуу келип, филармониянын репертуарынан түшкөн эмес.

Жусуп Мамай (1918)

Жусуп Мамай – Кытайда жашаган сексенден ашык манасчынын эң улуусу. Ал 1918-жылы Чыгыш Түркстандын Ак-Чий аймагындагы Кара-Булак айылында төрөлгөн.

Бала кезинде мусулман мектебинен эң мыкты билим алган Ж.Мамай ар тараптуу билимге ээ болгон жана көп окуган. Ал өзү айткан «Манасты» өз колу менен толук жазып чыккан. «Манас» эпосунун бизге үч бөлүмү белгилүү. Ж.Мамай аны 8 бөлүмгө - «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейит», «Асылбажа-Бекбажа», «Соноилек», «Жыгатай» деп бөлгөн. 18 томдон турган бул 8 эпос Ж.Мамайдан алынып, кагазга түшкөн [59.27].

Жусуп Мамай бүгүнкү күндө дагы «Манаска» байланышкан ишмердүүлүгүн улантууда.

Кыскача маалыматтары бар башка манасчылар:

1. Төрө Мамытов
2. Алмабек Тойчубеков
3. Акун Ташов
4. Бөрүбай Султанов
5. Мурат Калбаев

6. Мамбетаалы Ашымбаев
7. Абдырахман Дуней
8. Шаабай Азизов
9. Кааба Атабеков
10. Уркаш Мамбеталиев
11. Иса Жумабеков
12. Лапаз Койкөзов
13. Акын Шадыканов
14. Насир Искендеров
15. Жолборс Турдалиев
16. Эркеш Ташымбетов
17. Сулайман Акун
18. Саринжи Кожомбердиев
19. Дүйшөнаалы Жанаев
20. Орозбай Урмамбетов
21. Давудали Гасымбеков
22. Абдыкерим Бекиев

с) Манас изилдөөчүлөр

Чокан Чынгызович Валиханов
(1835–1865)

Алгачкы казак окумуштуусу, агартуучу-демократы, тарыхчысы, этнографы, фольклористи жана сүрөтчүсү Ч.Валиханов бала кезин Казакстандын Куш-Мурун, андан кийин Сырымбет деген жерде өткөргөн. Тарыхый уламыштарга бай Түндүк Казакстандын бул аймагы Чокандын балалык эс тутумуна зор таасир калтырган. «Чокан Чынгызович Валихановдун ата-бабалары байыркы султан династиясынан башталат, анын чоң бабалары болуп атактуу Аблай хан эсептелет. Ысымын алып жүргөн Ч.Валихановдун чоң атасы Вали «Орто Азиядагы акыркы хандардын бири болгон»¹⁶.

Өмүр баяндык маалыматтар боюнча, аскер билимин алган Чокан Сибирь казактар полкунда офицер болуп дайындалган, андан кийин аскердик кызматтарда иштеп, генерал Гасфорттун адъютанты болгон ж.б. Бирок бул кызматтардын бири дагы Чоканга руханий канааттануу берген эмес. Өз мекени Азияны изилдөө тилеги аны дайыма коштоп жүргөн.

1856-жылы Ч.Валиханов Кыргызстанга кызмат жүрүшү менен келет. Бул жүрүшкө ал генерал Гасфорттун буйругу менен чыгат. Анын максаты Кытайда – кыргыздардын түштүк чек арасында күтүлгөн кашкар кыймылынын ал-абалын билүү болгон. «Дал ушул жүрүш учурунда жаш Чокан биринчи болуп кыргыздын атактуу чыгармасы «Манаска» кайрылат, биринчи болуп аны илимий түрдө кагазга түшүрөт жана айрым бөлүмдөрүн орус тилине которот. Ал биринчи болуп эпоско адабий-тарыхый анализ жүргүзөт. Легендарлуу Манас жана башка кейипкерлер жөнүндө айтат» [94.40].

Чокан Чынгызович алгачкы манас таануучу катары кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчө орунду ээлейт. «Ал Борбордук Азия, Казакстан жана Батыш Кытай элдеринин тарыхы, маданияты жөнүндө чыгармаларды жазат (негизинен орус тилинде). Алар: «Жунгария очерктери», «Аблай», «Кыргыздар», «Батыш Кытай империясы жана Кулжа шаары» ж.б.» [8.395].

Ар тараптуу илимий-көркөм чыгармачылыкка ээ көрүнүктүү казак окумуштуусу Ч.Валихановго Алматы шаарында эстелик орнотулган. Ал эми анын тирүү элеси казактардын гана эмес, кыргыздардын дагы жүрөгүндө кылымдарга жашай бермекчи.

Радлов Василий Васильевич
(Фридрих Вильгельм)
(1837–1918)

Көрүнүктүү орус чыгыш таануучусу, түрколог, археолог Радлов Орто Азия менен Чыгыш Азияны изилдөөдө эбегейсиз эмгек кылган окумуштуу болуп саналат. «Ал 1860–70-жылдары Алтай, Сибирь, Казакстан жана Орто Азияга экспедицияга чыгып, түрк элдеринин тили, фольклору, этнографиясы жана археологиясы жагдайындагы материалдарды чогулткан» [9.74].

Түрк элдеринин тили, тарыхы, этнографиясы, салттары, элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрү, эпитафиясы Радлов тарабынан кылдат изилденген жана бул билимдер академиктин ар кайсы жылдары жарыкка чыккан эмгектеринде камтылган, алар бүгүн дагы түркологияда өз маанисин жоготпогон эмгектер катары пайдаланылып келе жатат. Анын «Түндүк түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы», «Монголиянын байыркы түрк жазуулары», «Түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү», «Түрк тилдеринин сөздүгү» аттуу монументалдуу эмгектери түрк дүйнөсүнүн бай жана ишенимдүү булактарынын бири болуп калды. Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазууларды дагы биринчи болуп Радлов окуганын унутпашыбыз керек.

Улуу окумуштуунун баалуу эмгектеринин ичинде өзгөчө көңүлдү анын «Манасты» «табуусу» бурат. «Манастын» үч бөлүмүнүн окуяларын биринчи болуп толук кагазга түшүргөн жана эпоско илимий комментарий берген орус окумуштуусу, белгилүү түрколог, академик В.В.Радлов болгон» [95.20]. Бул багыттагы алгачкы манас таануучу деп эсептелген Ч.Валихановдун бир аз үстүрт ишмердигинен айырмаланып, Радлов XIX кылым-

дын 60-жылдары кыргыз жерине бир нече жолу жүрүш жасап, «Манасты» толук бойдон жазып алып, дүйнө элдерине көрсөткөнгө аракет кылган. Ал өзү жазып алган «Манасты» 1885-жылы Санкт-Петербурздан кыргыз тилинде орус транскрипциясы менен жарыкка чыгарган. Ошол эле жылы Радлов өзү тарабынан немис тилине которулган «Манасты» Лейпцигден жарыкка чыгарган. Эки басылыш тең академиктин чоң эмгегинин болочок жемиши катары түрк элдеринин ичинде гана эмес, башка элдердин эпос сүйүүчүлөрүнүн арасында дагы чоң кызыгуу жараткан.

Көрүнүп тургандай, башталгыч этапта – аны чогултууда, которууда, басып чыгарууда, илимий көз караштан изилдөөдө Радловдун «Манасты» даңазалаган ролу эч бир башка эмгек менен салыштыргыс.

«Манас» эпосун биринчилерден болуп чогулткан, жазып алган, изилдеген Ч.Валиханов менен В.Радловдон кийин бул эпосту изилдөөдө, ага илимий, көркөм, тарыхый жагдайлардан анализ жүргүзүп, баалоодо дагы көптөгөн окумуштуулар эмгек кылышты. Манас таанууга кошкон салымы, жаңычылдыгы жагынан академик В.Жирмунский, М.Ауэзов, Б.Юнусалиев, профессор А.Н.Бернштам, П.Н.Берков, С.М.Абрамзон, көрүнүктүү фольклор изилдөөчүлөр К.Рахматуллин, М.Богданова, Р.Кыдырбаева, С.Мусаев жана башка мен ысымын атабаган инсандар, ошондой эле дүйнөлүк адабияттын корифейлеринин бири – кыргыз элинин атактуу уулу, жазуучу, академик Ч.Айтматов «Манас» канча жашаса, дал ошончо мезгилдер бою унутулбай турган адамдар болуп саналат.

«Манас» эпосу ошондой эле дүйнө элдеринин окумуштууларынын дагы көз жаздымында калган эмес. Көрүнүктүү венгер агартуучусу Г.Алмашинин, англия-

лык агартуучу Ж.Томсондун, ошондой эле Лондон университетинин профессору А.Хаттондун эпоско байланыштуу айтылган ойлору алардын ар кайсы илимий макалалары менен монографияларында орун алган.

Бир тууган Түрк Республикасында «Манас» эпосунун алгачкы изилдөөчүлөрү катары Фуад Көр уулу, Зеки Велиди Тоган жана Абдулкадир Инан эсептелишет. А.Инан бул эпосту кара сөз түрүндө жарыкка чыгарган. Акыркы жылдары Ататүрк маданият, тил жана тарых жогорку уюму тарабынан «Манаска» байланышкан баалуу кагаздар жарык көргөн. Айталы, доктор Наджия Йылдыз, профессор доктор Амина Гюрсу Наскал тарабынан түзүлгөн жана басмага даярдалган китептер акыркы жылдардагы манас таануу ишиндеги чоң окуялар болуп саналат.

Көрүнүп тургандай, түрк дүйнөсүнүн улуу эстелиги болгон «Манаска» байланышкан изилдөөлөр бүгүнкү күндө дагы улантылууда. Албетте, бул изилдөөлөр түрк эпосунун тарыхын жаңы табылгалар менен байытмакчы.

II БӨЛҮК

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ БАЙЫРКЫ ТҮРКТӨРГӨ МҮНӨЗДҮҮ БОЛГОН ЖЕҢИЛБЕСТИК ЖАНА ПАТРИОТИЗМ СЕЗИМИ

«Манас» эпосунун кылымдан кылымдарга, муундан муундарга жашап келе жаткандыгынын негизги себептеринин бири – чыгарманын бүткүл тулку боюн баатырдык менен патриотизм сезиминин ээлеши. Байыркы түрктөрдүн топуракта («Гильгамеш»), таштарда («Орхон-Енисей», «Гюльтекин»), териде («Коркут ата») жазылган, чегилген баатырдык эпостору менен эпитафиялары өзүнүн жашоо каражаттарын алмаштырат. Түрк өзүнүн чыгармаларын доорлорго калтыруу үчүн ташка да, топуракка да, териге да ишенбей, физиологиялык эс-тутумду гана пайдаланат. Элдин бир «барак» эсине жазылган чыгармалар «Манаска» окшоп кылымдарга кадам таштайт... Бул жагынан алганда «Манас» баатырдык эпос катары эле эмес, кыргыз түрктөрүнүн феноменалдуу эс-тутумдуу продукту катары таң калаарлык көрүнүш.

Оозеки адабият менен фольклор дүйнөдөгү баардык адамдарга мүнөздүү алгачкы адабий булак болуп эсептелери белгилүү. Жазма адабият жаралганча өзүнүн эс-тутумуна оозеки адабияттын үлгүлөрүн жаттап калган адамдар тарых алдында жалпы элге опол тоодой кызмат кылышты. Бирок эч кайсы элдин эс-тутумуна «Манас» эпосундай өтө чоң көлөмдүү чыгарма жазылган эмес. Мындай кудурет-күчтүү эс-тутум «Манасты» жараткан жана сактап келе жаткан түрккө гана таандык!..

Жогорудагы Сиздер таанышкан манасчылардын династиясы ошол кудуреттүү эс-тутумдун реалдуу алып жүрүүчүлөрү болуп эсептелет.

«Манастагы» сюжеттик окуяларга, чыгарманын көркөм-идеялык өзгөчөлүгүнө, түркүн образдарга анализ берээр алдында Манас деген аттын этимологиясын тактап алыш керек. Кыргыз илимпозу К.Дыйканов боюнча «мангас» деген сөз «жеңилбес адам», «эр жүрөк адам» деген сөздөрдөн куралган. [66. 111]. Эр жүрөк, кайраттуу, жеңилбес деген морфема – «ман» бүгүнкү күнгө чейин чуваш түрктөрүндө көп кездешүүчү сөздөрдүн бири болуп эсептелет. Ал эми сөздүн экинчи бөлүгү – ас (гас, гус, гуз), «гуз» уруусунун аталышы менен байланышкан болушу керек. Демек, Манас «баатыр гуз» или «кайраттуу огуз». Эгер «огуз жана гуз (куз)» деген сөздөр же этнонимдердин окшоштугун алганда» [23. 17], «Манас» эпосунун огуз тамырына таянгандыгы ачык айкын көрүнүп турат...». Анан да «кыргыздар кыпчактардын жана огуз урууларынын бөлүгүнөн тураарын эске алганда» [44. 9], бул алдын ала божомолдоо бир топ реалдуулукту көргөзүүдө.

Эгерде «Манас» сөз курамынын экинчи компонентиндеги тарыхый булактарда белгилүү болгон кээ бир аргументтерге таянсак «Манас» – «ас» боюнча кызыктуу көрүнүшкө күбө болобуз: Азербайжан тарыхын талыкпай изилдеген Махмуд Исмаил деген белгилүү изилдөөчүнүн айтуусу боюнча «Астар – биздин тилдин бабасы, тамыры болгон эң байыркы, өтө байыркы уруу. Изилдөөчүлөр аларды – астарды түрк элдеринин байыркы бабалары деп эсептешет» [31. 3]. Ошондой эле Азия континенти менен Азербайжанды «ас» уруусу бириктирип турат деген көз караш бар экендигин кошумчалап кетишибиз керек... Эгер Манас этнонимине ушул көз караштан алганыбызда: Ман – эр жүрөк адам, ас – уруунун, урук-тукумдун аты. Демек: «эр жүрөк ас», «жеңилбес ас» (Аз// – Ас – Аз+ер+бай+жан сөздүн негизи [хан]...).

Азиядагы түрк элдеринин байыркы эпосу болгон «Алпамыш» мазмуну жана этимологиясы жагынан «Манастай» эле бир тамырга (Алпамыш, Алп-Манаш, Алп-Манас) таянат. Манас атына байланышкан топонимдер Орто Азиянын, Казакстандын тышында, башка мамлекеттерде да жайылган: Кытайда, Индияда Манас деңизи, Дагестанда Манас айылы ж.б. Бирок албетте Манас аты Манкышлаг, Мапкыстав, Манкужур, Мангышой деген байыркы топонимдерди сактап келген казак менен кыргыз түрктөрүнө кымбат.

Бүгүнкү күнү Кыргызстанда Эр Манастын аты аталбаган бир да регион, шаар, облус, айыл, аймак жок. Манас менен алгачкы эле таанышуу Бишкектеги, элдик баатырдын ысмын алып жүргөн аэропорттон башталат. Андан соң Манас айлы, Бишкектеги Манас баатырга арналган эстеликтер, Таластагы мавзолей, ошондой эле башка эскерме комплекстер, көчөлөр, аллеялар.., анын атынын көп коюлушу баатыр калайман элдин сүймөнчүлүгү катары калгандыгынан кабар берет.

а) «Манастагы» сюжеттик окуялар [91. 446]

Манасчылардын өмүр-баяндары жөнүндөгү маалыматта С.Каралаевдин жана С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосу башка 65 варианттарга салыштырганда көлөмү, көркөмдүк мазмуну, сюжеттик сүрөттөлүшү жагынан классикалык версия деп жазганбыз. Биздин оюбузча эпостогу сюжеттик окуяларды, образдык катарды, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн анализдөөдө С.Орозбаковдун вариантына таянууну максаттуу деп эсептедик.

С.Орозбаковдун вариантындагы Эр Манастын эпикалык өмүр-таржымалын ачып берүүдө сюжеттик окуяларды төмөнкү циклдерге же этаптык бөлүктөргө бөлсө болот:

I. Манастын туулганы жана балалыгы. Манастын душмандар менен алгачкы кагылышы. Манасты хан кылып шайлоо.

II. Манас менен баатыр Кошойдун душмандарга каршы күрөшү.

III. Манастын бабаларынын жери Ала-Тоону душмандардан бошотуу үчүн аттанышы.

IV. Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү. Алооке ханды жеңүү жана Шоорук хан менен салгылашуу жана аны жеңүү.

V. Манастын кан досу — Алмамбеттин окуясы.

VI. Манастын Каныкейди алганы.

VII. Манастын туугандары — Көзкамандардын чыккынчылыгы.

VIII. Манастын жакын досу чоросу — Көкөтөйдүн ашы.

IX. Манастын Бейжинге чоң казаты.

X. Манастын Коңурбайга кичи казаты. Манастын өлүмү.

С.Орозбаковдун вариантында «Манас» эпосунун сюжеттик окуялары логикалык байланышта өөрчүйт жана бул ырааттуулук реалдуу, ишенимдүү түшүнүк берет. Бул чыгарманы окуп жатып, биз Эр Манастын жана анын кырк чоролорунун шатыра-шатман үнүн, тулпарлардын окуранганын угуп, кылычтардын чагылгандай жарк-журк эткенин көргөндөй болобуз. Кайраттуу түрк уулунун салгылашуу сценалары кызыктуу эпизоддордо, түркүн-түстүү окуяларда сүрөттөлөт. Биздин «Манас» эпосундагы сюжеттик окуяларды этаптуу тартиби, ырааты менен сунуштаган маалыматыбыз чыгарма жөнүндө кандайдыр бир түшүнүк берүүдө роль ойнойт деп ойлойбуз.

1. Манастын туулганы жана балалыгы. Манастын душмандар менен алгачкы кагылышы. Манасты хан көтөрүү. [69].

Бул циклда Манастын атасы Жакып жана энеси Чыйырды Манас төрөлө элегинде баласы жоктугунан зарлаганы сүрөттөлөт. Жакып менен Чыйырды аян түш көрөт. Чыйырдыга түшүндө аксакал алма берип жаткан болот.

Ал эми Жакыпка Чыйырды ага эркек төрөп бергендиги кирет. Мына ошентип Чыйырды уул төрөгөнү калат. Ал жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, талгагын жандырат. Кыйналып жатып Манасты төрөйт. Жакып бай уулдуу болгону үчүн жылкы, төө, койлордон союп, жентек берет. Аксакал дербиш ага Манас деген ат коет. Өзгөчө тентек, күчтүү Манас бала чагынан койчу Ошпурдун колунда чоңоёт. Ушул жерден ал Кызыр бабаны жолуктурат. Кызыр аны колдоп жүрөөрүн айтат. Жаш Манас үйүр жылкыга жана атасы Жакыпка кол салган калмактар жана башчысы Кортук менен күрөшүп, жеңет. Андан кийин соодагердин кийимин кийип алган Кытайдын ханы Эсенкандын жан-жөкөрлөрү менен салгылашып, аларды да жеңип алат. Уруулаш жердештер Манастын уруусуна кошулгусу келгендигин билгизет. Манастын жетекчилигинде бириккен уруулар жалпы душманы болгон Эсенканга каршы кол курашат. Кийинки баатырдыгын Манас аңга чыкканда көргөзөт: ажыдаарды өлтүрөт. Андан соң атасына кол салган он бир тыңчыны өлтүрөт. Оркун дарыясынын жээгинде Эсенкандын элчисин өлтүрүп, дагы жеңишке жетишет. Он беш жашар Манастын баатырдыгын көрүшкөн уруу башчылары аны хан кылып шайлашат. Ушуну менен эпостун сюжеттик окуясынын биринчи этабы аяктайт.

2. Манас менен баатыр Кошойдун душмандарга каршы күрөшү. [70].

Бул циклда Манас менен эр Кошойдун душмандарга каршы күрөшүнүн кызыктуу эпизоддору, баатырдык сценалары көргөзүлөт. Баатыр Манас калмак Жолойдун чай жүктөп келе жаткан кербенине кол салат. Кошой баатыр Джахангир-Ходжонун уулу Билерикти бошотуш үчүн Кырмус-шахка каршы күрөшөт. Анын баатырдыгынын

шарапаты менен Билерик зындандан бошотулат. Кошой өлтүргөн Кырмуз-шахтын ордуна Дагалак-хан шайланат. Андан соң Кошой башка душмандар — Ыайза-хан, жоокер кыз Кубангер менен күрөшүп, аларды жеңет да, Кубангерди зайыптыкка алат. Кошой Кырмуз-шахка каршы күрөштө жалгыз эмес, Манастын жардамы менен жеңет. Кошой менен Манастын баатырлары Дагалак шаарын тегеректеп алганда, Кошой Кырмуз-шахты жана анын эли Манасты жеңди деп таанышын талап кылат. Бул шартты кабыл алышкандан кийин тынчтык келишими түзүлөт. Манас андан кийин калмак ханы Дүбүр менен күрөшөт. Аны жеңип, жерин басып алат. Ошого параллель эле Кошойдун калмактын баатыры Бозкертик жана жоокер кыз Оронго менен салгылашкан эпизоддор сүрөттөлөт. Жеңишке жеткен Кошой баатыр менен Манас колун бириктирет. Бириккен армия менен алар калмактардын Даңга деген шаарына кол салып, анда Манас Декен жана Кайып-дангы деген баатырларын жеңип, элин каратат. Кайып-дангынын туткунга түшкөн кызы Карабөрк менен күрөшкө түшүп, жеңген соң, аны аялдыкка алат. Кыргыздар менен калмактардын ортосунда тынчтык келишими түзүлөт. Манас Карабөрк экөө атасынын жери – Таласка кайтышат.

III. Манастын бабаларынын жери Ала-Тоону душамандардан бошотуу үчүн аттанышы. [70].

Бул цикл толугу менен Манастын жана анын чоролорунун душман баатырларга жана алардын көптөгөн колдоруна каршы казаттарга жана согуштарга арналган.

Манас бабаларынын мекени болгон жерлерди душмандардан тазалаш үчүн уруу аксакалдардын кеңеши боюнча өзүнүн жакшы санаалаштары жана чоролорунун баатырдыгына таянып, кандуу согуштарга аттанат.

Башында калмак ханы Текести жеңет. Текестин ордуна Тейиш хан шайланат. Ошол учурда жоокер кыз Кыз Сайкал менен балбан күрөшкө чыгат. Андан соң Ысык-Көлгө кире бериште Орго башында турган калмак ханы менен жолугат, андан өткөндө калмактарга жардамга келген Акунбешим менен салгылашат. Бул кармаштарда Манас ата-мекенин душмандардан тазалайт. Анда жан кыйышпас аскер башчысы Кыргыз артыкча баатырдыкты көргөзүп, Манаска жардам берет. Алар калмак ханы Илеби жиберген Боонгунун көзүн тазалап, Дангу шаарын басып алат. Манастын айланасына чогулган кол Чүй дарыясынын жээгинде Акунбешимдин колун толугу менен талкалап, Булагасын шаарын басып алат. Кытай менен калмактардын колу ар тарапка дыркыраган бойдон качышат. Бул согуштан кийин Манас өзүнүн аскерлерин Анжиян жакка бурат. Манас ташкендин башкаруучусу Панус хандын жергиликтүү кыргыздарды кырганы жатканын билип, колун чогултуп алып Панус ханга катуу кыргын салып, аны жеңет. Башка окуяларда да Манас согуштук сценаларда катышат: бул жерде ал Алооке хандын күчтүү аскерлери менен кан майданга киришип, Арагент шаарын басып алат. Шаардын башкаруучусу Манастын чоролоруна кырк кыз тартуу кылат. Манас кырк чоросун кырк кызга үйлөнтөт. Андан соң Манас өзүнүн колу менен Алтайга кайтат.

IV. Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү. Алооке ханды жеңүү жана Шоорук хан менен салгылашуу жана аны жеңүү. [70].

Бул циклде кыргыздардын аксакалдары кыргыздарды душмандан бошотулган жерге көчүрүү жөнүндө кеп кылат. Айрым уруулар башында бөлүштүрүлгөн жерлерге көчө башташат. Кыргыздардын Ала-Тоого көчүп кели-

ши Кашкардын ханы Алакунга жакпайт. Манастын тынч жашоого үндөгөн сунушун укпаган Алакундун аскерин ал бырын-чырынын чыгарып талкалап, Кашкарды басып алат. Бул жерде кыргыздардын түбөлүктүү касы Алооке да кыргыздарды кул кылгысы келет. Манас кандуу согуштардан кийин Алооке ханды да жеңет. Алооке хан өзүнүн жээнинин колун Манаска тартуу кылып берет. Кийинки согушу кыргыздарды Алайдан сүрүп чыгарам деген Шоорук хан менен болот. Шоорук хандын кызы атасын жеңген Манаска турмушка чыгам деген каалоосун билдирет. Манас Акылайды аялдыкка алып, мекенине кайтат. Кыргыздар баскынчылардан бошогон ата-бабаларынын жеринде, кошуна элдер менен тынчтыкта жана бейпилдикте жашап калат.

V. Манастын кыйбас досу – Алмамбеттин окуясы. [70].

Бул циклда окуянын баары Кытайдын падышасынын уулу Алмамбет жөнүндө болот. Алмамбет өзүнүн төрөлүшү менен бала деп зарлап жүргөн ата-энесинин багына бак кошот. Кызыр ага Алмамбет деген ат коет. Ал төрөлгөндө энесинин эмчегин эмбей, башка, мусулман аялдын эмчегин эмет. Эрезеге жеткен Алмамбет аскерий ыкмалардын баарын мыкты өздөштүрүп, кылыч ойнотуп, жаа тартат, акыл-эстүү, адилет жоокер болот. Анын атасы Соорундук аны өзүнүн армиясынын бөлүгүндө аскербашы кылып дайындайт. Бир жолу ал Манастан качып бара жаткан Аллоке-хандын жоокерлери менен жолугушат. Манас менен күрөшкө түшсөм деген чечим кылат. Күндөрдүн бир күндөрүндө ал аң уулап жүрүп, казактын баатыры Көкчө менен жолугат. Көкчө Алмамбетке ислам динин кабыл алышын кеңеш берет. Алмамбет ислам динин кабыл алып, ал жөнүндө ата-энесине билдирет. Алар

ага каршы турушат. Соорундук өз баласын өлтүргөнгө буйрук кылат. Алмамбет үйүнөн качып чыгат. Атасынын жоокерлеринен жарадар болгон ал араңдан зорго качып кутулат да, Көкчө жашаган айылга келет. Бирок ал бул жерде кала албайт... Манастын түшүнө ага дос боло турган адам жакындап келгени кирет. Мергенчилик кылып жүргөн жерлеринен Манас менен Алмамбет жолугушуп калышат. Манас Алмамбетти чоң сый-урмат менен тосуп алат. Экөөнүн ортосунда бекем достук пайда болот. Манас Алмамбетти үйлөндүрмөк болот. Бирок Алмамбет биринчи анын досу Манас үйлөнсүн деп кеңеш берип, өтүнөт. Манаска кадыры тең кыз издешет. Жакып бай тажик ханы Атемирдин кызы Санирабигага (Каныкей) жуучу түшкөнгө (Кара-ханга) жөнөйт.

VI. Манастын Каныкейди алышы. [70].

Бул циклде Манастын Каныкейге куда түшкөнү жана ага үйлөнгөнү жөнүндө сөз болот.

Манастын тилегин орундатыш үчүн Жакып бай Кейип шаарына барып, тажик ханы Атемирдин кызы Каныкейди уулуна алып бериши үчүн жуучу түшөт. Атемир кызын Жакып келиндикке албай койсун деп, чоң калың сурайт. Жакып бай мекенине келип, Атемир менен болгон маеги жөнүндө калгандарга айтып берет. Кыргыздын урууларынын баары биригип, Манастын калыңын төлөгөнгө жардам берүүнү чечишет. Манас менен Алмамбет кырк чоросун ээрчитип алышып, сураган калыңды алып, Кейип шаарына барышат. Атемир аларды кабыл алат. Манас Санирабиганын өргөсүнө макулдугусуз киргендиги үчүн андан канжар менен жарадар болот. Манас менен кырк чоросу аларды хан сарайда коноктобогону үчүн Кара-ханды чаап алабыз дешет. Муну көргөн Санирабига күнөөнү өз мойнуна алып, Манаска турмушка чы-

гаарына макулдук берет да, баары тынчып калышат. Той болот. Манас Санирабигага (Каныкейге) үйлөнөт. Алмамбет Аруукеге жана кырк чоро кырк кызга үйлөнүшөт. Манас аялы Каныкей жана кырк чоросу менен мекенине кайтат.

VII. Манастын тууганы – Көзкамандардын чыккынчылыгы.

Бул циклда окуялар ого бетер чиеленишет. Манас менен анын жакын тууганы Көзкаман менен талашып-тартыша кетет. Көзкаман Манастын көзүн тазалап, бийликти тартып алууну көздөйт. Калмактардын арасында көп жыл бою жашаган Көзкаман менен анын уулу Көкчөкөздү Манас менен Каныкей сый-урмат менен тосуп алса да, Көзкаман ага алымсынбайт. Көзкаман аларды калмактардын эмес, кыргыздардын салты менен тосуп алышкандыгы үчүн нааразы болот. Көзкаман ушул шылтоо менен Манасты өлтүрүп, ал душмандардан бошоткон кыргыз жерин басып алгысы келген. Бул максатка жетиш үчүн Манастын башка тууганы Шыгайдын уулу Жапак Көзкамандарга кошулат. Кыштоодогу тойго келген Манаска алар күтүлбөгөн жерден кол салышат. Манасты ал капкандан чоролору куткарып чыгышат. Андан кийинки тузакты Көзкаман уюштурат: Көзкаман Манасты өргөөсүнө чакырат. Ал Манас менен кырк чоросуна уу берип, өлтүргүсү келген. Манас менен кырк чоро Боз-уулдун аркасы менен аман калышат. Бирок Манас Көзкамандын уулу Көкчөкөздүн колунан жарадар болот. Көкчөкөз өзүн хан деп жарыялап, Каныкей анын аялы болушун талап кылат. Каныкей андан 7 ай күтө туруусун суранат. Көзкаманды адилетсиз, ыгы жок талаш-тартышта өлтүрүп кетишет. Мына ошентип Манастын душмандашкан туугандарынын ою ишке ашпай калат...

VIII. Көкөтөйдүн ашы [71].

Бул цикл Манастын көздөй болгон досу, аскер башчысы, тилектеши Көкөтөйдүн ашына арналган. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын керээзин аткарып, Манасты, кырк чоросун кыргыз уруулаштарын ашка чакырат. Ашта Көкөтөйдүн баатырдыгы жана кайраттуулугу кеп болот. Ошол эле маалда баатырлар ат чабышып, кылыч кармап, жаа атып, күрөшкө түшүп мелдешет. Мелдеште жеңгендерге байге камдалат. Кыргыздар менен кытайлыктар мелдеште өз күчтөрү менен теңешип күрөшөт. Кошой Жолой менен күрөшүп, Манас Коңурбайга чыгып жеңишет. Кытайлыктар жеңилип калышат. Кытайлыктар жеңилип калгандыгына арданып, Манаска каршы кутум ойлоп табышат. Ошентип, Манас Бейжинге (Пекин) аттанганга мажбур болот. Бул жүрүш жөнүндө сөз кийинки циклда болот.

IX. Манастын Беежинге болгон чоң казаты [72].

Бул цикли эпостун кульминациясы деп эсептелет.

Кыргыздын ичиндеги жети уруусу менен жети каны Манаска кол салганга аракет жасайт. Буга себеп – Көкөтөйдүн ашын Манас өзү жалгыз башкаргандыгы. Кошой ал хандарга Манаска эрегишпешин, талаш-тартышпашын кеңешет. Манас жети ханды өзгөчө урматсый менен тосуп алат. Аларды күчүн бириктирип, жалпы душманга каршы күрөшүүгө чакырат. Муну менен макул болгон хандар өзүнүн колун Манастын колу менен бириктирет. Манас Беежинге аттанганга даярданат. Анын сунушу боюнча Бакай хан болуп дайындалып, Алмамбет бириккен аскердин аскер башчысы болот. Алмамбеттин сунушу боюнча казатка кетээр алдында Каныкейдин алдына келишип, андан бата алышып, Беежинге аттаны-

шат. Манас Алмамбет, Сыргак менен Чубак чалгынга барышып, Кытай чегин кайтарып турган Жалгыз көздү көрүшөт. Эсен кан жардамга чакырган бир көздүү Макел дөөнүн көзүн чыгара коюп, өлтүрөт. Андан кийин кандуу майдан башталат. Алмамбет, Сыргак, Манас жана Чубак биригип, кытай жоокерлерине каршы күрөшөт. Коңурбай жаракат алат. Коңурбай аргасыздан, Эсенканга кытай колунун жеңилгендиги жөнүндө кабар берип, Манас менен тынчтык келишимине келиш үчүн уруксат сурайт. Тынчтык орноп, кыргыздар мекенине олжолуу кайтышат.

Х. Манастын Коңурбайга каршы кичи казаты. Манастын өлүмү [72].

Эпостун акыркы окуяларын камтыган бул циклда Манастын акыркы салгылашы жана анын өлүмү сүрөттөлөт.

Алтымыш жаштагы баласыз Манас Меккеге барып, Алладан мураскер суроону тилек кылат. Бирок ошол мезгилде Каныкейдин боюнда бар экендигин кабар кылышат, ал Меккеге болгон сапарын кийинкиге катырат. Каныкей эркек төрөйт. Айгожо дубана баланын атын Семетей коет. Үч жылдан кийин Семетейге багыштап чоң той беришет. Манас Алмамбет, Сыргак, Токтой менен Меккеге зыяратка барышат. Манастын жок экенин билген Коңурбай менен Жолой кыргыздар менен согушканга даярданат. Кол башчысы жок калган кыргыздар Кытайдын чегинен артка сүрүлүшөт. Манас кайтып келип, кыргыздын кырк уруусуна кайрылып, чоң кол топтойт да, Коңурбайга каршы согушат. Бул кандуу салгылашууда Манас эр жүрөк тилектештери — Алмамбет, Сыргак, Чубак, жана тулпары Аккуладан айрылат. Согуш бүтөт. Оор жарадар болгон Манас мекенине кайтып, өз жеринде каза болот. Каныкей кошок кошуп, манасты жоктоп ыйлайт. Манастын сөөгүн Баянды талаасына коюшат. Мүрзөсүнө күмбөз көтөрүшөт.

«Манас» эпосунун сюжетинен көрүнүп тургандай анда бир гана доордун окуясы эмес, бир нече доордо болгон окуялар камтылган. Ошондуктан эпосту бир гана доордун алкагында же бир мезгилдин аралыгында кароо — объективдүү эмес болуп калмак. Бул көз караш менен караганда манас таануу илиминде бир нече позициялар белгиленген. Мисалга М.Ауэзов жана А.Бернштам деген окумуштуулардын ою боюнча «Манас» эпосунда сүрөттөлгөн учур кыргыздардын уйгурлар менен мамилелешүүсүнүн турукташуу мезгилин чагылдырган. Ал эми башка окумуштуу Б.Юнусалиев эпостун темасын, тарыхый фактыларды, окуяларды, топоним менен этнонимдерди изилдеп жатып, «Манас» эпосу IX–XI кылымдагы уйгурлар менен кытайлыктардын ортосундагы кармаштар менен согуштарды сүрөттөгөн деп айтат.

Түрк элинин баатырдык эпосторунун изилдөөчүсү В.М.Жирмунский кээ бир убакытта өзүнүн илимий иштеринде «Манастагы» окуяларды XV–III кылымдарга тийиштүү деп жатса да, эпостогу окуялардын IX–XI кылымга тийиштиги бар экендигин далилдейт: «IX–XI кылымдагы баатырдык доордо жашаган кыргыз баатырларынын кытай, уйгур жана башка түрк уруулары менен такай күрөшүп, өзүнүн мамлекеттүүлүгүн куруп келгендиги түрдүү эпикалык багыттагы ырларды бириктирген «поэзия мухитинде» да өзүн чагылдырган деп айтуубузга толук негиз бар» (87. 71.). Атактуу түркологдун «Манас» эпосун «поэзиялардын эпосу» деген атоосу жөнүндө токтолсок, кыргыздардай болуп улут катары калыптанышында көптөгөн жергиликтүү улуттардын жана уруулардын фольклордук чыгармалары убакыт өткөн сайын «Манас мухитине» сиңип, кирип кеткен. Уруулук, урук-туугандык союздардан мамлекеттер менен мамлекеттүүлүк пайда болгондой эле мифтерден, дастандардан, жомоктордон, уламыштардан, ырлардан жана поэмалардан «Манас» түзүлгөн.

«Манас» эпосундагы сюжеттик окуяларга караганда чыгарманын тамыры байыркы убакыттарга кетээри сезилип турат. Эпикалык дүйнө-таанымдагы баяндоосуна чейинки мифтик элементтерде түрктөрдүн бай өтмүшүнөн кабар берген ажыдаарга, бир көздүү дөөгө окшогон каармандары, сууга, отко, асманга, отко таазим кылуу, ошондой эле адамдардын башына оор күн келгенде жардам берген Кызыр баба «Манас» образынын байыркылыгынан дагы бир жолу кабар берет.

Андан бөлөк «Манастын» образын түзүүдө пайдаланылган көптөгөн мифтик баатырлар жана элементтер (Манастын төрөлүшү, анын кайраттуулугу ж.б.) эпостун байыркылыгынан ишарат кылат [80. 12].

Эпосто биз шаманизмдин (эпизоддук болсо да) анын ичинде шамандын өзүн да көрөбүз. Манасты төрөгөн Чыйырды оор толгоо көтөрөт. Төрөлчү (Манас) бала бул дүйнөгө келе албай, энесин абдан кыйнайт, туугандар кимден шыпаа болчудай болсо ошонун баарын жардамга чакырышат, боз үйгө жан арачы боло ала турган шаманды алып келишет:

«Баканды кармап бакырды,
Бакшы менен бүбүдөн
Немесин койбой чакырды.
Түндүктү карап түйүлдү,
Көргөндөр жандан түңүлдү» [32–28].

Белгилүү болгондой, шаманизм: «алгачкы коомдук түзүлүштөгү кээ бир элдердин алгачкы дини болуп саналат» [10. 457], ал ошондой эле «байыркы түрк тилдүү уруулардын да алгачкы дини болуп эсептелет» [37. 12]. Эгер бул ошондой болсо, биз эпостон көрүп жаткан шаманизмдин элементтери чыгарманын жаралышынын тарыхын дагы да байыркы кылып жаткан жокпу?

Мына буга байланыштуу дагы бир суроо туулат: Эгер эпостун башында шаманизмдин элементтери даана

көрүнсө, сюжеттин кийинки окуяларындагы өнүгүшүндө мусулман же ислам дининин пайда болушун кантип түшүндүрсө болот? «Манаста» көп пайдаланылган «Каапырга хан болгончо мусулманга култан бол» деген сөз жана Манастын Меккеге зыяраты эпостогу ислам элементинин күчтүүлүгү жөнүндө кабар берет. Демек эпосто болуп жаткан окуялар чындыгында да бир эле эмес, бир нече доор жөнүндө баяндайт деген ойго келсе болот. Албетте, каармандардын физикалык өмүрү бир нече кылымдарды чагылдырган доорго жетпейт, бирок, калк аларды идеалдаштырып, бир доордон экинчи доорго өткөрүшчү.

«Манас» эпосунун сюжеттик окуялары канчалаган кылымдар өтсө да өзүнүн жаңылыгын жана кызыктуулугун жоготпой сактап келгендигинин дагы бир себеби ал байыркы түрктөрдүн духун бергендигинде. Бул көөнөрбөгөн түрк духу эпостун ар бир эпизодунда көрүнүп турат. Биздин улуу түрк бабаларыбыз, алардын жашоосу, каада-салты менен үрп-адаты, үй-бүлөлүк мамилеси, руханийлиги, адеп-ахлактыгы, ишенимдери, баатырдык жана эрдик сапат-касиеттери айкөлдүк жана эркиндикти сүйүүчүлүгү «Манас» эпосундагы баардык образдарда жана поэтикалык тексттерде көрсөтүлөт. Улууларды урматтоо, ата-мекенди, эли-жерди сүйүү, кошуна-колоң менен сый-урматта жашоо, душманга болгон жек көрүү сезими бизге ишенимдүү жана адилет чагылдырылат. Биз ар кайсы бөлүмдөрдө улууларды, аксакалдарды урматтоого арналган эпизоддорго күбө болобуз. Бул сый-урмат жалаң гана ата менен аксакалдарга эмес, жети атага да көрсөтүлөт. Ар бир бала жети атасын билиши керек болчу.

Бүгүнкү күндө элдик лексикондо такай жолугуучу «жети ата» деген сөз так ошол салттарга күбө болот. Ал эми «Манас» эпосунда бул жөнүндө баяндын башында эле айтылат. Эпостун башында айтылган Аланча, Байгур, Бабир, Түбөй, Көгөй Ногой жана Жакып Манастын жети аталары болуп кетет.

Эпостогу «жүздөн ашык уруулар менен урук-туугандардын аты аталгандыгы да кызыгууну туудурган факт. Булар көбүнчө кыргыз түрктөрү менен байыркы замандан жыйырманчы кылымга чейин этникалык, маданий, тарыхый мааниде байланышы бар Түркстанда, Түштүк Сибирде, Алтайда, Түштүк Уралда, Түндүк Кавказда жана Крымда жашаган түрк элдеринин жана улуттарынын аттары» (64. 74.). Буга байланыштуу «Манас» эпосу түрк элдеринин этникалык келип чыгышын, географиясын, тарыхын окууда көрүнүктүү жана фундаменталдык чыгарма экендигин баса белгилей кетишибиз керек.

б) «Манас» эпосундагы каармандар

«Манас» эпосунда жүздөн ашык көрүнүктүү жана майда образдар жаралган. Алардын образдарынын баарынын адабий-тарыхый ордун танганга болбойт, себеби алардын ар бири Манастын образын толкутоо үчүн өз үлүшүн кошкон. Эгерде окуянын баардыгы Манастын айланасында өтүп жаткан соң, каармандардын ар бир образы (жашына карабай) Манас менен тикелей же кыйыр түрдө байланышкан. Жана ал образдардын баары эпостун аягына чейин Манастын кайраттуулугуна, ар-намыстуулугуна жана жеңилбестигине кызмат кылып турушат. Эпостун алгачкы жаратуучулары бул адабий ыкманы пайдалануу менен ар тараптан кайраттуу Манастын образын калыптандырганга жетишишти.

Башкы каарман болгон Манас ким? Анын эпикалык өмүр баяны менен таанышканда Манас кыргыз түрктөрүнүн үмүт-тилегинен жаралган керемет баатыр, ал таланып, тартылып алынган ата-мекенин кайтарат, өзүнүн кайратмандыгына кошуп Кызыр бабадан өлбөстүктү, кажыбас кайратты алат. Айланасындагы бөлүнүп кеткен урууларды, урук-туугандарды бирикти-

рип, «кыргыз эли» аттуу этносун пайда кылып, эли-жеринин эркиндиги, аман-эсендиги үчүн кандуу майданга башын байлайт, бир сөз менен айтканда тарых алдында өз милдетин аткарган каарман.

Эреже боюнча, «эпикалык баатырлар өмүр өткөнчө ат үстүндө жашашат»[90. 56]. Бул сапат Манаска да мүнөздүү. Эпостогу такай айтылып жүрчү: «Тынчтыкты кааласаң согушка даярдан» деген сөз эпикалык баатырдын өмүрү өткөнчө ат үстүндө жүрөөрүнө ишарат кылат.

Манастын эпикалык баатыр катары кандай пайдубалда калыптанганын көрүш үчүн эпостун башкы мотивине көңүл бурайлык. Кырк сегизге чыккан Жакып бай уулу жоктугунан кайгыга батат. Эмнеге эркек бала? Себеби анын маңдай тери менен жыйган байлыгын, үйүр-үйүр жылкысын, короо коюн уулу гана басып кала алат, андан да ага кайраттуу, баатыр эркек бала керек. Болгон байлыктын баарын сактап, келечектеги муунга өткөрүп берчү ошол баатыр жана кайраттуу уул:

Алтайдан келген кул кылат,
Аргымак семиз кур калат.
Атлес, шайы, дүрүйө,
Артымда бала жок туруп,
Арбыды мынча дүнүйө,
Айдап жүрүп акыры,
Азабын тарттым күнүгө.
Зарлап жүрүп бала үчүн,
Зар болдум жакшы күүлүүгө,
Оболоп учкан ак шумкар
Таптап салаар кишим жок,
Жаш күнүмдөн мал жыйдым,
Бала менен ишим жок.
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен,

Артыңда бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен.
Атам Ногой хан болду,
Жакып кандай жан болду?
Айдаган жылкым сан болду,
Айлымдын үстү чаң болду,
Чайнаганы май болду,
Чарбадары бай болду.
Күрөөкө соот дат болду,
Кермеде толгон ат болду,
Көй күлүктү көргөндө
Күлкүдөн Жакып жат болду.
Ээлеп минер бала жок,
Эгем кылса чара жок,
Эркек бала күтөм деп
Эр Жакыпта санаа жок. (2.198)

Жакып бай ушундай сезимдерди башынан өткөрүп жатты. Бул эпосто жалпы түрк эпосторунда такай жолуктуруучу: «кудайдан тилеген эркек бала» жөнүндөгү мотив да бар. Эпикалык баатырлар көбүнчө уулу жок үй-бүлөлөрдө жарык дүйнөгө келишип, тырмактайынан эле күчү, акылдуулугу, эптүүлүгү менен айырмаланып, каруусуна күч толгон сайын өзүнүн элине керек болгон эр жигит болушат. Бул образдар, тактап айтканда эпикалык каармандар өзүнүн үй-бүлөсүнүн алкагынан чыгып, бүткүл журттун, бүт мамлекеттин ишеничи, таянычы болуп калат. Мисалга, Гильгамештей, Алп Эр Тонгодой, Эр-Төштүктөй, Урал-Батырдай, Манастай, Алпамыштай... Көр уулундай.

«Манас» эпосунун башындагы Жакып байдын эркек бала самаган тилеги өз эли-жеринен, үйү-жайынан айрылган, бөтөн жерде, бөтөн элде көңүлү жабыгып жүргөн эл-

дин – кыргыз түрктөрүнүн максат-мүдөөсү. Мына ошол максат-мүдөөдөн туулган Манас элинин идеалы болуп эсептелет. Манасты идеал тутууга пайдубал ал төрөлө электе эле камдалат. Жакып байдын аян түшү, Чыйырдынын кары аялдан алма алышы жалпы түрктөрдүн фольклоруна мүнөздүү мифтик элементтер болуп эсептелет. Эпостогу эң бир жүрөктү элжиреткен, ынанымдуу эпизод – Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушу:

«Манас энесинин курсагында үч айлык болгондо, энесинин табити жоголот. Ал табити өзгөргөнүн айтат. Бал менен шекерден баш тартат. Жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Бирок бул оңой эмес. Аны табыш абдан оор. Ойлоно калды Байбиче: Балким бул тагдырды...» [33–38].

Жарык дүйнөгө Манастай баатырдын келишинин алдан ала билдирген башка элементтердин бири болуп, Кытай илимпоздорунун көз ачыктык кылгандары саналат. Кытай падышасы Эсенкан кыргыздардын ичинде Манас аттуу баатырдын келишин алдын ала билет. Бул жөнүндө хансарайдагы көзү ачык жылдыз төлгөчүлөр айтышат. Манастын төрөлүшү бул болжолдун тууралыгын далилдегенде, Эсенкан кабаатырланып, келечектеги баатырды наристе убагында эле көзүн тазалагысы келет. Ал бул максатка жетиш үчүн өзүнүн кишилерин соодагерлердей кийинтип, жаш Манасты өлтүргөнү жиберет. Бирок алар жаш Манасты өлтүрө алышпайт. Тогуз жашар бала ага кол салган адамдарды сабап салат. Эсенкан бул жөнүндө кабардар болгондо мындан да катуу тынчы кетип, келечекте аны менен салгылашыш үчүн жоокерлерди, колун даярдай баштайт. Эсенкан мындан нары Манастын түбөлүктүү душманы болуп калат. Манастын баатырдык сапаттары, эрдиктин атрибуттары эрте эле, – бала чагында эле көрүнө баштайт. Уулун эр жүрөктүү, кайраттуу, чечкиндүү, жеңилбес жоокер катары көргүсү келген Манастын атасы Жакып, аны койчу Ошпурга тарбиялоого

берет. Койчудан аны кайраттуу адам кылып өстүрүүсүн, аны менен катаал болуусун өтүнөт. Ошпур койчу 9 жашар Манасты тарбиялайм деп убада берет.

Манас өзүнүн эрдигин биринчи жолу теңтуш достору менен кой кайтарып жүргөндө көрсөтөт. Бөрү балдардын көзүнчө койлорго кол салып, бир козуну жара тартат. Бул окуяны көрүп, балдар боз үйлөрүнө карай качып кетишет. Бирок Манас карышкырдын койду тамактап жатканын бир аз убакыт карап туруп, мындай адилетсиздикке чыдабай ага тап берет. Өзүнүн олжосун таштаганга аргасыз болгон карышкыр аскалар жакка сиңип кетет... Бул көрүнүш өзүнүн символдук мүнөзү менен көңүлдү бурдурат. Дастанчылар карышкыр менен койдун мисалында ааламдык адилетсиздикти, кан ичер бөрү менен жөнөкөй, жоош жана эмгекчил калкты каршы коюп көрсөтүп жатышат. Манасты ойлондурган бул көрүнүш кийин анын өмүр баянындагы орчундуу окуя болуп жазылат. Эр Манас бүт өмүрүн өзүнүн элинин кан ичер эзүүчүлөрү, ата-мекенин, эли-жерин басып алуучулар менен күрөшүүгө арнаган. Манастын максаты адилеттүү болгондугу үчүн, ал бул күрөштө жеңет. Манас Ошпур койчунун үйүндө тарбияланып, дагы бир баатырдыгы менен даңкы чыккан: өспүрүм өзүнүн теңтуштары менен шишкебек жасайын деп отун үйүп, өтүп бара жаткан атчандан – кары калмактан от сурайт. Калмак баш тартат, Манас аны курунан тартып, аттын үстүнөн түшүрөт. Анын курундагы бычак менен чакмак ташты (от чагыш үчүн таш — А.Ж.) тартып алып, өзүнө «жолуң шыдыр болсун» деп, кетирип жиберет. Бул көрүнүш Манастын келечекте калмактарга болгон мамилесинен ишарат кылат. Эпосто душмандын образында сүрөттөлгөн калмактар этникалык таандыгы боюнча кимдер? В.В.Бартольд академиги боюнча «түрктөр калмак деп атаган чыныгы аты ойрот болгон, бул эл монгол элдеринин бири болуп саналат» [77. 538].

Өзүнүн өзгөчө жүрүм-туруму, күчү жана кайраты менен Манас Ошпур койчуну таң калдырат. Ошпур чочулап, Жакып байга келип, ага анын баласы тынчы жок, тентек, майышпас экендигин, акылга сыйгыс кылык-жоруктарды кылгандыгын айтып, анын өлүмүн каалабаса, баланы алып кетүүсүн суранат...

Манас дагы бир баатырдык кылып, атасы Жакыпты таң калтырат. Атасы менен салык жыйнап жүргөндө атчан калмактардын каршылыгына жолугат. Калмактар атасын камчы менен башка чабышат. Манасты кармаганга аракет кылышат. Жаш баатыр калмактарга багынмак түгүл, эр жигиттей эле салгылашып, бир жигитти жарадар кылып, экинчисин өлтүрүп салат. Муну көргөн калмактар өзүнүн айылы тарапка качышат. Алардын артынан кууп кеткен Манас атасынын талабын, жалынып-жалбарганын кыя албай артына кайтып, атасынын аны зекигенине каршы нааразылык билгизет:

Ай, атаке, деп айтат,
Абалында кол салып,
Сизди келип камалап
Урган калмак турбайбы.
Жалгыз чака пул берсем
Мени кудай урбайбы.
Кылымга малың толуптур,
Эсебин уксам, атаке
Кырк миң жылкың болуптур

Деп, төмөнкүнү кошумчалайт:

«Калмак өлүп калды деп
Кааласа алар малды деп
Кайрат айтты Ыйманың.»

Бул сөздөр символ болуп калды.
Калмакка кыргын салаарда

Кайтарып мени тыйганың,
БІрасын айтсам сөзүм бу –
БІрысымды кыйганың.
Коркуп жүрүп бирөөдөн
Мен короого малды жыйбадым!
Жалынып жүрүп бирөөгө
Мен жайытка малды жыйбадым!

Биз келтирген мисал жаш балага таандык тайманба-стыкка, анын келечектеги жасай турган баатырдыктары-на импульс берип турат. Манас эр жүрөктүүлүк менен өлүмгө тике карагандыкты коркоктуктан жогору көрөт. Баатыр бармактай кезинен эле өз элинин оор жашоосун, кайгы-санаасын жакшы билет, бир топ жылдар өткөндөн кийин элинин тагдыры өзүнүн да жеке тагдыры болуп калат. Мына ошондо Манас болгон күч-аракетинин ба-арын туулган жерин кайтарып алганга жана мекендеш-теринин башын бириктиргенге аракет кылуу үчүн ант берет. Бирок ал ошондой эле, жалгыз болсо колуна эч нерсе келе албасын билет жана бул ыйык максатка жетүү үчүн элинин тандалуу уулдары менен гана жеңсе болоо-рун жакшы түшүнөт:

Арбытып айыл жыяйын,
Аманат жанга бир өлүм,
Намыс үчүн кыяйын.
Короого коңшу жыяйын
Корксо да жанга бир өлүм,
Арбак үчүн кыяйын.[69.134].

Манастын мына ушул, элинин башын бириктирсем жана жеримди кеңейтсем деген аруу тилегин калмак ме-нен кытайлардын каршылыгы ишке ашырбайт. Өз элин запкыдан арылтуу үчүн туулган Манас, келечекте бул каршылыкка туруштук берип, Мекенине чоң жеңиштер менен кайтып келет.

Манас өзүн таанып баштаганда ал атасы Жакып хандан урпактары жана теги жөнүндө суроо салат. Бул эпизод чыгармадагы эң бир орчундуу, кызыктуу жерлеринен болуп эсептелет.

«Сенин түбүң кимден болчу деп,
Түрмөгүң айтып койчу деп,
Тегиң кимден болчу деп,
Терип айтып койчу деп
Тегин бала сурады,
Телмирип Жакып турады.
Түбүн бала сурады,
Түнөрүп Жакып турады.
– Оо балам, уругуң кыргыз – түрк деп,
Өкүмөт кылган бабабыз» [69.134–135].

Так мына ушул диалогдогу Жакыптын Манаска берген жообунда көптөгөн чындыктын бети ачылып, кийинчерээк баарына белгилүү, өткөн тарыхынын, тагдырынын барактары болуп калат. Жакып ал жообунда жаш Манаска өзүнүн ата-жотосу, уруусу, урук-тукуму жөнүндө көзүнүн жашын көлдөтүп отуруп айтып берет. Ал ага: сенин чоң атаң Ногой хан болгон, анын хандыгы тээ Кашкардан Карашаарга чейин, Сары көлдөн Опол тоого чейин, Даң-Дундандан (кытайлар жашаган тоолуу жерден баштап) Алтайга чейин кулач жайчу эле дейт. Ногой хандын убагында калмактар азыркыдай ээнбаш эмес эле деп кошумчалайт Жакып хан. Бирок ошол мезгилдерде Кытайдын миң сан колу Эсенкандын кол алдында келип, Ногой ханга кол салат да, кыргыздарды жердеген жеринен кууп чыгышат, мына ошондон кийин ар кимибиз ар кайда калдык... дейт. Манастын «мен киммин?» деген суроосуна Жакып бай: «кытайлар биздин кандык тукумубузга кол салгандан кийин туугандарыбыздын көбү Багдадга кетти. Сенин (Манастын – А.Ж.) Бай, Орозду,

Үсөн деген абаң бар. Биз алардын тагдыры жөнүндө эч нерсе билбейбиз» – деген жообун айтат.

Эпосто ошондой эле туулган жери кытайлар тарабынан экиге бөлүнүп, чабылып кеткен кыргыздар учурда тагдырдын оор сыноосуна туш болгондугу жөнүндө айтылат. Мекендештер, тууган-туушкандар тарыхтын катаал сыноосунун алдында бири-биринен айрылышып калышкан болушат. Өз туугандарынан айрылып, бөтөн жерди жердеп калган Жакып өзүнүн азабы менен жалгыз калат. Эпостун тили менен алганда бул тарых чындыгы төмөнкүдөй саптар менен сүрөттөлөт:

«Орозду хандын он уулу
Ополтоо калган жерине
Ойрон болгон бай Жакып
Ногойдун келбей элине
Байдын эки баласы
Басканы Кашкар талаасы.
Бай акем Жакып кантти деп,
Басылбай жүрдү санаасы
Көз каман аты Үсөндүн,
Ал Кытайга кетип түзөлдү,
Башка өсмөк баласы
Баскан жүргөн жерлери Манжурия талаасы
Тибеттин аркы тушунда
Тырп чыкпай калган ошондо.
Кылыптыр Кытай өкүмдү
Кыйрынан азып бай Жакып,
Кылмышы жоктон өкүндү
Кыстоосун көрүп калмактын
Кыйналып Жакып өкүрдү..» [2.201].

Жакып байдын бул жалгыздыгы Манастын төрөлүшүнө чейин созулат. Тукумдун улантуучусу Манас тек гана атасынын эмес, ошондой эле баардык кыргыз түрктөрдүн

запкысынан кутулдурганга күчү жеткен баатырдын даремет, улуулугу менен пайда болот. Эпостун жаратуучулары бул образды идеалдаштыруу менен эле чектелип калбай, аны кудай катарына кошуп жатышат. Манасчылар сыйкырдуу кырдаалдар менен жарык дүйнөгө келген, төрт пайгамбардан ат алган, укмуштуу, артык күчкө ээ Манасты ага өлбөстүктү убада кылган Хызырга таянып, жарым кудайдын деңгээлине чейин көтөрүшөт.

Мындай платоникалык, иблистик белгилер жалпы түрктүк эпоско салттуу атрибуттар таандык экендигин белгилеп кетейли. Мисалы: «Гильгамештин атасы – Урук ханы Лугалбанда, Огуз каганынын атасы – түрк башкаруучусу Карахан. Аталган эки каарман тең жарым кудайдай көрүнөт. Алар зор күчтүү, жеңилбес, кудайдын буйруктарынын адилеттүү аткаруучусу, акылмандар жана көрөгөчтөр». (38.65). Кудайдын баласы Манас бүтүн элдин тарыхый тагдырын чечип жатканда жөнөкөй кишинин чегинен чыгып, өзгөчө касиеттүү адамдын, периштеннин, жарым кудайдын деңгээлине чейин көтөрүлөт.

Манас кең далылуу, бою узун, жүзү ачык, көк көздүү, түйрүк ооздуу баатыр деп сүрөттөлөт. Анын сары жүздүүлүгү Манастын Сары Ногой уруусуна таандыгынан ишарат кылат.

Кыргыз түрктөрдүн ата тегинде турган ногойлор сырткы белгилери боюнча эки бөлүккө бөлүнүшчү: Кара Ногойлор жана Сары Ногойлор. «Манас Сары Ногой уруусунан чыккан. Бул тукум анча деле чоң эмес, бирок кан майдандарда өтө эле согушчандыгынын айынан саны азайды. Манас кыргыз тукумдардын арасында өзүнүн уруусу үчүн эмес, ал элдик каарман болгондугу үчүн түбөлүккө жашап калган» [51.33].

Манастын укумдан тукумга эпикалык образ катары өткөрүлүп, кыргыз түрктөрүнүн баш ийүүчү объекти болуп келгенинин негизги себеби – бул анын кайраттуулугу, улуулугу, эрдиги, патриоттуулугу, мекендештерине

болгон чексиз сүйүүсү жана кастарлоосу. «Манастын кылган өлбөс иштери, анын баатырдыгы атадан балага, ооздон оозго, жүрөктөн жүрөккө өтүп, кылымдар бою жашап жатат» [65.3]. Суусуз чөлдүн, жапайы талаалардын түбөлүктүү жашоочусу болгон көчмөн кыргыз урууларын бирге чогулткан, тиричиликтин көчмөн түрүнөн отурукташкан түрүнө өтүүгө жакшы шарт түзүп берген, уруулук, тукумдук чачкындыктан элдик биримдикке «көпүрө курган» Манас, адабий-тарыхый инсан катары өлбөс болуп келет. Манас таануучу С.Мусаев Манастын портреттик белгилерин, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн талдап жатып «ал жөн эле баатыр эмес, ал өз жеринен күчтүү душмандар тарабынан айдалган, кыйынчылыктарды көп кечкен кыргыз элинин биригүүсүндө чечкиндүү ролду ойногон аскер башчысы, кол башчысы» деген чечимге келген. [95.65].

Эпостун бөлүктөрүндө биз бул чындыктын күбөсү болуп келебиз. Эл Манасты хан тагына отургузса деле, ал кан сарайларда отуруп алып, өз хандыгын вазирлердин акылы жана аскер башчылардын күчү менен башкарып жана коргогон хандардан айырмаланат. Манас биринчи иретте улуу баатыр жана аскер башчысы болуп келет, анан гана хан болот. Башкача айтканда, Манас жоокер, а «хан» деген – бул ага эл берген наам. Уруу, тукумдардын өкүлдөрү чогулуп Эр Манасты хан тагына отургузганда бул наамдын көлөкөсүндө уктоону уят көргөн баатыр мындай дейт:

«Хан болуучу жан болсо
Бирөө чыксын бел бууган.
Талаада бир ат сойдум деп,
Хан көтөрүп койдуң деп
Өз напсима тартпаймын,
Тоодой токонаалатты
Өз мойнума артпаймын» [91.192].

Хан титулун алган Манас анын урматына берилген салтанаттуу тоюнан кийин өзүнүн жоокерлерин ээрчитип алып, кайра өзүнүн түбөлүк душмандары менен күрөшүн улаганга тоолорго аттанат. Башкача айтканда, эпикалык каармандын бүт өмүрү ушул кандуу согуштарда өтөт. Манастын каалоосу ата-бабалардын жерин чет элдик баскынчылардан бошотууда, мекендештерине өзүнүн тарыхый жерлеринде жашоо укугун кайтарып берүүдө турат. Майданга ушул максат менен чыккан Эр Манас өзүнө жүктөлгөн тарыхый миссияны аткаруу үчүн болгон күчүн жумшайт. Акыры, өзүнүн кырк чоросунун жана алар башкарган бириккен аскердин кайраттуулугунун, күчүнүн, укмуштуу баатырдыгынын шарапаты менен Манас элдин батасы менен тууган жерин баскынчылардан бошотуп алат. Кыргыз түрктөр Манас менен баш болуп Алтайдан Ала-Тоого – ата-бабалардын эзелки жерлерине – көчө башташат. Эпосто бул эпизод чебер жана таасирдүү ыргактарда берилет:

«Атамдан калган Анжиян
Акыры издеп табам деп,
Алда таала буюрса
Алоокени чабам деп
Арстан Манас баатыры
Айбатын салып акыры,
Астыңкы ээрди албайып,
Үстүңкү ээрди далбайып». [70.147]

Бул жерде колдонулган Андижан топоними Фергана өрөөнүндө жайгашкан байыркы, кол өнөрчүлүк маданияты менен айырмаланган шаардын аты. Эпостун өзү Анжиян Манастын ата-бабаларынын жерлерине киргендигин далилдейт. Ал эми өйдөдө айтылып кеткен Алооке хан – Манастын түбөлүк душмандарынын бири. Алтайдан Ала-Тоого көчүп келип жатып, кыргыздар калмак-

тардан бошотулган өздөрүнүн тууган жерлеринде дагы башка каршылыкка учурашат. Көчкөнгө чейин уруштарда биринчиден калмак ханын Текезди, Той Теишти, Ахунбешимди жана калмак аскер башчысы Оргону жеңген Манас, өзүнүн мекендештерин тууган жерлерине алып келгенде жергиликтүү хандар – Алоокенин жана Шоорук хандын касташуусуна туш келет. Бирок, ал кудуреттүү баатыр катары ал хандардын бийлигине баш ийбей, аларды жеңип, кыргыз элинин көз карандысыз жашоосун камсыздады.

Кыргыз фольклорунун изилдөөчүсү, Манас тануучу Самар Мусаев Манас эпосунун негизги каарманынын мүнөзүн мындай сүрөттөп берет: «Манастын элди өзүнүн артынан ээрчитүү ыкмасы биринчи иретте анын өзүнүн адал ишине терең ишеними жана ушул ишенимге таянган элдин кызыкчылыгы менен шарттанат. Манастын ар бир кадамы, баардык каармандык көрүнүштөр өзүнүн эли жөнүндө кам көрүү принциби менен байланышкан. Өзүнүн бүт ишмердүүлүгү убагында ал эч кимден мактоо, сыйлык, демилге күтпөй, өзгөчө сый-урматты, артык мамилени талап кылган жок. Ал өзүнүн эрдик менен кылган иштерин элдин алдындагы милдети катары көрөт». [95.66].

Манасчылар Манастын портретин бир топ табигый «сөз боёктору» менен сүрөттөшкөн. Ал таң калаарлык «көздөрү жайнаган», «оозунан от чыккан» адам, «күндүн нурунан», «айдын жарыгынан», «деңиздин толкунунан» жана «булуттун салкынынан» жаралган баатыр. Бул эпитеттер, ошондой эле анын кийиминин, куралдарынын жана тулпары Аккуланын сүрөттөлүшү Манастын сырткы портретин жакшы баяндайт. А анын ички дүйнөсү бөлөк бөлүмдөрдө, эпизоддордо көркөм баяндоонун эсте тутула турган чаралары менен ачылат. Башкача айтканда, эпикалык элестетүү бизге Эр Манастын тек гана сырткы келбетин, кара күчүн, каармандык мүнөздөмөлөрүн

көрсөтпөстөн, ошону менен бирге анын ички дүйнөсүн, руханий мазмунун ачып, эң бир төгөрөгү төп келген образды көрсөтүп жатат.

Манас өзүнүн пакизалыгы, жөнөкөйлүгү, өз мекендештерине болгон жылуу мамилеси жана башка руханий мүнөздөмөлөрү менен өзүнүн элинин сүйүктүү уулу болуп келет. «Тек кана анын баарына ак санатайлык менен мамиле кылуусу, кетирген каталыктарды кечиримдүүлүгү жана жетишкендиктерди мактоодогу кенендиги, мырзалыгы жана айкөлдүгү ага кыйраган тукумду бириктирүүсүнө, калктын башын кошуп, аны сырткы душмандар менен күрөшкө көтөрүүсүнө жардам берди». [95.68].

Жалпы түрктүк эпикалык ой жүгүртүүдөгү эпикалык каармандын ички жана сырткы дүйнөлөрдүн биримдиги, анын руханий жана физикалык күчтөрүнүн бири-бирин толуктоосу бөлүнгүс болоорун белгилей кетишибиз керек. Бул өзгөчөлүктөр «Гильгамеште», «Алп Эр Тонгодо», «Коркут атанын китебинде», «Огуз Каганда», «Алпамышта» жана биздин байыркы түрк булактарынан чыккан башка эпосторубузда, ошонун ичинде «Манаста» да даана көрүнөт. Азырынча биз бул параллелдерге токтолууну зарыл деп көрбөйбүз, анткени эмки бөлүмдө биз түрктүк эпикалык ой жүгүртүүнүн окшош жана бирдей мотивдерин талдоого кеңири орун беребиз.

Изилдөөлөр «эпос түрк элдеринин адабий тартибине туура келген чыгармачылыктын түрү экендигин» дагы бир жолу далилдейт. Бул чыгармачылык руханий кылдардын бирдиктүү баатырдык салттарда жана улуу руханий сапаттарда чагылдырылган байыркы жана тектеш уланды болуп саналат. [38.65].

Ошону менен катар Манастын образын бүтүн, тирүү кылган өзгөчөлүктөр тек гана руханий атрибуттар эмес, сырткы элементтер да экендиги белгилүү. Манастын кий-

ими, куралдын колдонулган түрлөрү, анын тулпары бул образдын толук сүрөтүн берет.

Түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгында тулпар каармандын, жоокердин досу, жолдошу, жаны бир жаныбары болуп берилет. Бул баардык теги бир түрк элдерине таандык, ошонун ичинде огуз түрктөргө да. «Коркут ата», «Көр уулу», «Гачаг Наби» жана башка эпосторубузда «ат баатырдын канаты» деген сөздү биз турмуштук чындык катары түшүнөбүз. Махмуд Кашгари бул биримдикти мындан да так баалаган: «Канаттуу куш тулпар минген жоокерге окшош».

«Манас» эпосунда Манастын аты Аккула баатырга окшошуп кетет. Ушундай эле көрүнүштү Алпамыштын Байчыбарында, Көр уулундагы Гыратында, Кобландынын Тайбуурулунда көрсө болот. Манас менен Аккуланын тиби ажырагыс. Манас канчалык улуу баатыр болсо, Аккула да ошончолук улуу. [61.184]. Эпостун баардык варианттарында Аккула Манаска кайрат күч, эрдик берүүчү сыйкырдуу, баатырдыкка ээ тулпар болуп сүрөттөлөт. Эпосту жаратуучу – Манас айтуучулар баатыр менен анын күлүгүн, тактап айтканда Манас менен Аккуланы бирдей сүймөнчүктүүлүк менен даңкташат. Жалпы түрк фольклорунун байыркы түбүнөн чыккан дагы бир көрүнүш - эпостон да дааналанып көрүнүп турат: ал Манас менен Аккуланын эмчектештиги. Мындайча айтканда Манастын энеси Чыйырды Манас менен тулпарды эмчек сүтү менен эмизген. Чыйырды байбиче бир эмчегинин сүтүн саап, жемге кошуп Гүлатайга (кийин Аккула – А.Ж.) берип, экинчи эмчегинин сүтүн уулу Манаска калтырчу. Бул эпизод түрк элдеринин тарыхый тагдырында жылкы чоң роль ойногондугу жөнүндө кабар берип, бул жаныбар адамга ушунчалык жакын, боору бир, адамга ишенимдүү келгендиги баяндалат. Айтуучулар тулпарды да баатырдай эле өзгөчө касиеттер менен сүрөттөшкөн. «Жылкы-

нын көздөрүн: отторго, жылдызга, чыракка, асыл ташка, алтын балыкка ж.б. салыштырышкан» [90.233].

Огуз элдеринде он бешке араң чыккан өспүрүм баатырдык кылып, атакка жетсе, тулпар минип, кылыч чапса бул жетилген баатырдыктын белгиси деп эсептелген. Мындайча айтканда ат чапкандын өзү баатырдык деп саналган. Ушул нерсе «Манаста» да бар. Эпостун каарманы эрте эле тулпар минип чаап, кылыч ойнотуп, жаа тартып калат. Бул жалпы түрктүк эпикалык чыгармачылыктагы борбордук мотив болуп эсептелет. Биздин тарыхыбызды жарык кылган материалдык, руханий далилдер катары: «Түрктөр баардык жаныбарлардын ичинен жылкыны тандашкан. Жада калса мүрзөлөрдө да аларды касиеттүү катары санашканы көрүнүп турат. Түрк үчүн дүйнөдө жылкыдан асыл, улуу эч нерсе жок. Анын бир гана жыты түрк-кыпчак үчүн тирүү кашка суудан да артык эле. Түрк тилинде аттын тукумун аныктоодо кыртан ашык түсү, түрү бар экендиги белгилүү» [36.101].

Манастын баардык жеңиштерине Аккуласы, Алпамышка Байчыбары, Көр уулуна Гыратты жардам кылып жетишкен. Бул далилдөөгө муктаж эмес чындык. Түрк элинин улуу уулу, кыпчактын аскер башчысы Атилла түзгөн, башынан аягына чейин темир соот кийинген атчандардын аскери бүт Европаны дүргүткөн. Биринчи жолу ат минген жоокерди көргөн Европалыктар тополоңго түшкөн... Түрк тарыхынын чаалыкпас изилдөөчүсү М.Аджи бул реалдуулукту төмөнкүчө баяндайт: «Европада кыпчактардын мындай армиясы жөнүндө элестетип да көрүшкөн эмес. Талаанын жашоочулары (түрк-кыпчактар – А.Ж.) темир кылычтар жана узун найзалар менен согушуп, темир соот, туулга кийишкен эле. Европалыктардын согуша турган шайманы ал убакытта колодон болчу». Түрк-кыпчактар салгылашууга ат минип барышса, европалыктар болсо жөө тизилип барышчу. [36.54].

«Манас» эпосунун эң бир таасирдүү, жогорку көркөмдүүлүктөгү поэтикалык бөлүгүнүн бири – Манастын акыркы салгылашуусун сүрөттөгөн циклы болуп саналат. Манас кандуу согушка өзүнүн түбөлүк касы Коңурбай менен киришет. Бул кармашта Манастын эң жакын достору – Алмамбет, Сыргак, Чубак каза болот. Коңурбай менен Манас жекеме жеке чыгышып, кармашта бири-бирин жарадар кылышат. Манастын жаны бир тулпары Аккула алган жарадан өлөт. Манас туулган жерине жалгыз кайтат. Манас алган жарасынан көз жумганда эли кара жамынып, аза күтүшөт. Баатыр Сайкалды Эр Манасты жоктогонго чакырышат. Бул аза күтүү кошогунда Манас менен Аккуланын аты чогуу айтылат...

Кошокчулар жаратылышынан таланттуу адамдар болгондугун баса белгилеп кетиш керек. Кайгы-мунду ырга салуу, канаттуу сөздөр менен аныктама берүү, башкаларды да бул айрылууну бөлүшкөнгө үндөө кошокчулардын негизги артыкчылыгы эле. «Манас» эпосунда байыркы түрктөрдүн өлгөн адамды ыйлап, жоктоо салты даана билинет. Согуша алганды билген, кандуу салгылашууларда жеңе билген, душманга моюн сундурганча жылмайып жатып гана өзүнүн жанын кыйып кое алган түрк уулу ошондой эле жакынынан айрылганда да чын жүрөктөн ыйлап алганды билет. Бул салт «Гильгамеште» (б.з.ч. IV кылымда), Алп-Эр-Тонгдун (VIII–VI) көзү өткөндө кошок айткандан келип чыккан жана кадыресе адамдык сапат катары кабыл алынышы керек. Түрк элдеринин башка эпосторундай эле «Манаста» да баатырлардын алтын куру, соот кийими, түрдүү куралдар сүймөнчүк менен даңазаланган. Бул өзгөчөлүк кандайдыр бир деңгээлде биздин ата-бабабыздын аскерий искусствосунан, согушчандыгынан кабар берип турат. Эпосто бир нече жолу эскерилген курал-жарактардан: жаа, жебе, саадак, кыска найза, кылыч жана калканды атаса болот. Ушул эле

курал-жарактар менен жакын жана алыс аралыкта пайдалануу үчүн кыргыз түрктөрүнө жакын калмактар, манжурлар, монголдор жана кытайлар да пайдаланышкан.

Эпикалык баатырлардын курал-жарактары да алардын минген тулпарларындай эле көңүл бурдурушат. «Манас» эпосунун Орозбаков айткан вариантында баатырдын кылычы өзгөчө темирчинин кол өнөрчүлүгү катары сүрөттөлөт. «Мисирдик темирчи өзүнүн сыйкырдуу өнөрү менен Манаска кылыч, найза жасады» [87.59]. Бул штрих түрк эпосторундагы жалпы мүнөздөмөгө ээ. Көр уулунун кылычы Мисри да мына ушул мотивден алыс кеткен эмес.

Ушулардын негизинде жоокерлер өзүнүн аты жана курал-жарагынын күчү аркылуу атак-даңкка жетиши мүмкүн деген бүтүмгө да келсе болот. Ошондуктан биздин ата-бабаларыбыз баатырды көмүп жатканда жанына курал-жарагын коюшкан. Чыныгы жоокер өлгөндөн кийин да курал-жараксыз калбаган. Материалдык далилдин булагы болгон коргондор бул жаатта бизге абдан олуттуу маалыматтарды беришет.

Алтайда табылган Пазылык коргону байыркы түрктөрдүн сөөктү жерге берүү каада-салттары жөнүндө толук маалымат берет. Сөөктү табытта көмүү үрп-адаты ислам дининен алыс салттан кабар берет. Белгилей кетсек, Манасты да табытка салып көмүү табышталган. Бул эпизод эпосто так сүрөттөлгөн. Манас эпосунун алгачкы жыйноочулардын бири Чохан Валихановдун текстинде: «Манасты кымыз менен жууп, кылыч менен тазалаган». Эпосто сөөктү көмүүнүн жандуу сүрөттөөсүнө туш болуу - Манаска табыт даярдоо учуру окурмандын абдан зор кызыгуусун туудурат: Карагайдан катуу табыт жасалды. Ичин алтын менен кооздоп, тышын күмүш капташты» [53.236]. Ушул жерде улуу түрк урпагы, Кыпчактын аскер башчысы Атилланы көмүү салтанатын эскере

кетүү жөндүү болот деп эсептейм: «Түн ортосунда сөөктү жерге беришти. Атилланы үч табытка салышты (үч кабат деген мааниде – А.Ж.). биринчиси алтындан, экинчиси күмүштөн, үчүнчүсү катуу темирден. Табытка дагы эмне салышчу: душмандар менен согушкандагы олжого алган курал-жарак, ордендер, жасалгалар, бул дүйнөдө аларды эч ким тагынбаган, бирок тигил дүйнөдө керек деп ойлошкон... Андан соң ошол сөөктү көмгөн адамдарды, алар мүрзөнү тонобосун үчүн бирин калтырбай өлтүрүшкөн: бул нерсе мурда эле макулдашылып коюлчу эле, ал адамдар өлүмдү өз каалоосу менен кабыл алышчу. Алар эч нерседен санаа тартышпай, тигил дүйнөдөгү кол башчысына бараарына ишенишкен». [36.76].

Археологиялык изилдөө мезгилинде казылып алынган табыттар түрк элинин бай, улуу тарыхы, каада-салттары, алардын өмүр менен өлүм жолундагы философиялык ой калчамы, эстетикалык туюму, ааламдык жеңиши, тарыхый алдын ала билүүчүлүгү жөнүндө так жана тана алгыс маалыматтарды берет. «Өч алуучу - изилдөөчүлөр», жалданма «илимдүүлөр», «аристократ» атангандар – адамзаттын тарыхында түрктөрдүн көөнөрбөс, улуу изин жок кылып, жер менен жексен кылгысы келген тексиздер, сырын ачкан коргондордун алдында лам дебей туруп беришти. Ошондо алар бир чындыкка күбө болушту, жер үстүндөгүнү жексен кыла алышса да, жер астындагыга күчү жетпесин түшүнүштү...

* * *

«Манас» эпосунда Манастан кийин эле эсте кала турган орчундуу образдар – Бакай менен Каныкейдин образы эпосто өзгөчө орунду ээлейт. Бакай менен Каныкей бири-бирине руханий жактан жакын образдар. Экөө тең акыл-эстүү, баамчыл. «Бакай Манастын аталары жагынан тууга-

ны, бирок эпосто анын образы баатырдын тууганы катары эмес, баатырдын акылман, жакын кеңешчиси катары орун берилет. «Бакайдын образында кыргыз элинин акылдуулугу, дээр-зээни, боорукерлиги, эстүүлүгү көрсөтүлгөн». [95.69]. Эпостун башынан-аягына чейин Бакай Манаска жол көрсөтүп, келечек жөнүндө кам санаган адам катары сүрөттөлөт. Аны акылман, акыл-эстүү, «капилеттен сөз тапкан, караңгыда жол тапкан» баатыр катары кадырлашат. Бакай кээ бир жагынан Коркут Атага да окшош. Бакай огуз элдеринин атасы – Коркут ата сыяктуу эле, кыргыз элин өзүнүн акыл-эстүүлүгү менен акылман сөздөрү аркылуу жаркын келечекке жетелегенге умтулат...

Манас жоого чыгаар алдында кыргыз урууларынын аксакалдарын жыйынга чакырат. Алардын кеңештерин дыкаттык менен уккандан кийин тыянак чыгарып, согуштарда дайыма жеңиш менен кайтып жүрөт. Ал эми Манастын уруу аксакалдарын чогултканга мүмкүнчүлүгү болбосо Бакайдын гана кеңешин угуп, ошого гана таянган учуру да болот. Мындайча айтканда Бакай жакын кеңешчиси, максатташы катары дайыма чогуу жүрөт.

Манасчылар уруша, мушташа билген кол жана акыл жүгүрткөн мээнин – күч менен акылдын биригип аракет кылышын эң зарыл деп эсептешет. Алар мына ушул жол менен гана ийгиликке жетсе болот деп далилдеп жатышат. Уулу Манастын акылдуулугун жана баатырдыгын байкаган Жакып бай аны эс-акылдуу, олуя Бакайга табыштап, баатырдын келечегинин кең, бактылуу болушуна шарт түзөт. Жакып бай баатыр жалаң гана канжар, найза жана кара күч менен көп ийгиликке жете койбосун жакшы түшүнгөн. Эгер бул күчтүү акыл, эс, турмуш тажрыйбасы, көрөгөчтүк менен бириктирбесе баатырдын асабасы бийик желбирейт... Жакыптын теңтушу Бакай бул – согуш тактикасын билген, турмуштан көптү көргөн, айланадагыларды өткүр акылы, даремети ме-

нен таңданткан баатыр. Мына ошол себеп үчүн Жакып өзүнүн уулун Бакайга табыштайт:

«Отту жагып, суу алып,
Манаска бүгүн тамак бер.
Кайран досум эр Бакай!
Балага көргөнүңдү санап бер,
Артынан чуркап эр Бакай!
Билбегенин билдиргин,
Душманга чогуу аттанып,
Бакай, талкалай чаап, бүлдүргүн!» [60.98].

Бул ырдагы үзүндүдө Жакып байдын Бакайга болгон ишеничи эң бир таамай, ичти элжиреткен сөздөр менен сүрөттөлүп, Бакай Манастын жанында акыретке чейин ийиндеш жүрөөрүнө ишеними берилген. Негизи эле Бакайдын образы көп кездешип, акыл-эстүүлүктүн, зиректиктин, тетик акылмандуулуктун символу катары адамы өзүнө тартып турат.

Биз башында белгилеп кеткендей, Бакайга өзүнүн мүнөзүнүн өзгөчөлүгү жана руханийлиги жагынан Каныкей гана жакын. Каныкей «Манас» үчилтигиндеги негизги образдардын бири. Манастын сапарлашы, акылдашы, максатташы катары ал гана эсте калып, оор күндө баатырга кеңешин берген, ал үчүн кудайга жалынган.

Эскерте кетсек, Манас Каныкейге чейин Карабөрк жана Акылайга үйлөнгөн. Бирок ал никелери расмийликтен алыс. Карабөрк да, Акылай да Манас согуштан жеңишке ээ болуп, олжолоп алып келген аялдар. Карабөрк калмак колбашчысы Кайып-дангандын кызы. Эпостогу «Манас менен Кошойдун душмандар менен согушу» деген главасында бул эки аскер башчысы колун бириктирип, калмактардын Дангу шаарын басып алышкан. Согуштун жүрүшүндө Манас туткунга түшкөн Кайып-дангандын согушчан кызы Карабөрк менен жеке-

ме-жеке алышат. Карабөрк жанын аябай, эр жүрөктүгү менен, кайраттуу жоокер катары күрөшсө да Манас аны жеңип алат. Андан соң Манас Карабөрккө үйлөнүп, туулган жери Алтайга кайтып келет.

Мындайча алганда Манастын Карабөрккө үйлөнүшү «олжо» деген түшүнүккө, согуштун мыйзамдарына байланышкан. Кийинки «олжо» Акылай. Акылай ким болгон?

Эпостун «Манастын Алооке, Шоорук менен согуштагы жеңиши» деген главада Манас Алооке, Шоорук менен кандуу күрөшкө чыгат. Бул майданда Манас жеңишке жетишет. Алоокенин кыргыздарды чөгөлөтүп алам деген тилеги таш кабат. Алтай жеринен кыргыздарды кууп чыгам деген Шооруктун максаты да ишке ашпай калат. Мында эки хан тең жеңилип калган. Ошондо Шоорук хандын кызы Акылай согушта жеңишке жетишкен Манаска турмушка чыккысы келгенин билгизет. Ошентип, Манас Акылайга үйлөнүп, аны менен атасынын жерине кайтып келет...

Ал эми Каныкей деген ким?

«Манас менен Каныкейдин үйлөнүшү» деген главада анын инсандыгы толугу менен ачылып берилген. Сюжеттик окуялардан белгилүү болгондой, Кытайдын падышасынын уулу Алмамбет атасынын куугунтугунан качып, Манаска келет да, аны менен дос болот. Манас Алмамбетти өзүнүн кан досу катары санап, аны үйлөндүргүсү келет. Алмамбет болсо алгач анын досу Манас үйлөнсүн деп сунуштайт. Манастын атасы бай Жакып өзүнүн жалгыз баатыр уулун атактуу, урук-тукуму беделдүү үй-бүлөнүн кызына үйлөнтүүнү чечет. Ал тажик ханы Атемирдин (Гура хандын) кызын тандайт. Жакып байдын Манасты хандын кызы Санирабигага (Каныкейге) үйлөнтөм деген ою оңой эле ишке аша койгон жок. Каныкейдин ата-энеси Манастын ата-энесинин алдына оор шарттарды коюшат, көп калың талап кылышат. Манас ал тоскоолдуктарды

абийири менен жеңип, Санирабигага үйлөнөт. Нике кыйылгандан кийин Санирабига Каныкей деген атка конот. Бул анын хандын кызы жана хандын аялы деген маанини берген... Каныкей эпостогу орчундуу образдардын бири болуп эсептелет, себеби ал Манастын жан жолдошу, зайыбы. Бүт окуялар анын көз алдында болуп өтөт жана Манастын көзү өткөндөн кийин да үчилтиктин экинчи жана үчүнчү бөлүгүндө негизги образ катары жашайт. Себеби Манастын уулу Семетей жана небереси Сейтек Манастын эпикалык мураскерине айланат, ошого байланыштуу Каныкей мураскерлердин энеси катары жашоо укугунан ажыраган эмес.

Эгерде Манас – эл тарабынан идеалдуу баатырдын образы катары жаралса, анда Каныкей – идеалдуу аялдын образы. Бул эки образга болгон элдин сүйүүсү бүгүнкү күндө да кыргыз түрктөрүнүн жүрөгүндө жашап келет. Каныкейди уккандардын жана окугандардын сүймөнчүгү кылган негизги сапаттары анын: камкордугу, меймандостугу, эр жүрөктүүлүгү, тайсалдабастыгы жана акыл-эстүүлүгү. «Анын акылмандыгы коомдук салмагы бар окуяларга баа бергенде, оор кырдаалдан чыгууда, ар бир нерсенин орчундуулугун түшүнө билүүсүндө, чоң максаттарга жетүү үчүн майда компромисстерге бара алгандыгында көрүнөт». [95.70].

Ошондой эле Каныкей кырк чоронун эжеси, аларга акылман кеңештерин берип, алар жөнүндө кам көрүп, майданга аттанганда алардын амандыгын тилеп турат. Бийик руханий сапаттарга ээ болгон бул аял кээде эпосто Манастан да жогору бааланып калган учурлары да бар. Каныкейдин образында түрк аялдарынын коомдогу көз карандысыздыгы бааланат. Манас доорундагы аялдарга кылган мамиле так ушул образга кылган мамиледен көрүнүп турат. Кыргыз түрктөрүнүн коомдук жашоосунан орчундуу орун алгандан мурда Каныкей Манастын

сүйүүсүнө, кастарлоосуна, кайнатасы Жакыптын урматына жетишет. Жакып бай Каныкейди башка келиндеринен артык көрөт, В.Радлов жазып алган «Манас» эпосунун вариантындагы Жакыптын Каныкейди алкаганына көңүл бурсак:

Ушул менин уулум,
Эркектерди жеңе алат,
Элдерди дагы жеңе алат,
Таалайы анын жазылган.
Тагдыры анын жолдуубу?

А Манас болсо аялын минтип даңктайт:

Кандын кызы Каныкей,
Аялдын асылзаадасы,
Мактасам сени болобу?
Кандын кызы Каныкей
Аңчыга жебе береди... [60.182].

Бул уламышта Каныкей өзүнүн акылдуулугу, эрктүүлүгү менен гана айырмаланбастан, өзүнүн сезимталдыгы, зиректиги, бир нерсенин алдын ала билгичтиги менен да көңүлдү бурдурат. Мындай сапаттар аны аруулуктун символу кылып турат. Анын окуяны алдын ала сезүүсү ишке ашып, түштөрү келет. Бул өзгөчөлүгүн бир гана Манас билбестен, анын кырк чоросу да билет. Ошондуктан баатырлар Каныкейдин согуш алдындагы алдын ала айтууларын угушуп, жоого аттанаарда периште сындуу Каныкейдин батасын алганды унутушпайт.

Дагы бир өзгөчөлүккө басым жасайлы, «Манас» эпосунун ар кайсы вариантында Каныкейдин образы ар кандай. Мисалга Саякбай Каралаев анын баатырдык сапаттарына басым жасайт. Ошондуктан баатырларды сыпаттоочу деп саналган: «арстан», «жолборс», «кабылан» деген эпитеттерди Каныкейди сүрөттөөдө да пайдаланган.

Ал эми Сагынбай Орозбаков болсо өз вариантында Каныкейди Манастын акыл-эстүү, камкор жары катары гана сүрөттөп, анын баатырдык касиеттерине дээрлик токтолбойт». [91.435]. Буга караганда Манасчылар Каныкейдин образын идеалдаштырып, ар түрдүү аспекттерден карап жатып, жалпылашкан жаркын мүнөзгө ээ жалпы улуттук аялдын образын түзгөн. Бирок, бул образдын ар бир вариантта ар кандай экендигине карабай, анын берген анты, сүйлөгөн сөзү, ишенимдүүлүгү жана кыйбастыгы, акылы, эстүүлүгү кебелбей кала берет.

Кан Жакып боюнда бар келини Каныкейди өзүнүн уулдары Абыке же Көбөшкө берейин деген (В.Радловдун вариантында – А.Ж.). Абыке менен Көбөш Манастын бир тууган инилери эмес. Каныкей кайнатасынын бул жүрөктү тилген, күтүүсүз сунушуна төмөнкүчө жооп берет:

Абыке да Көбөш да,
Уятсыз сөздү айтпасын,
Эр Манастын жесири
Татыксыз сөздү укпасын. [52.236].

Борбор Азиядагы байыркы түрктөрдүн салты боюнча өлгөн агасынын жесирине тирүү калган иниси үйлөнүшү керек, анын жеңесин алгысы келеби же жокпу ага карабастан, баары бир нике кыйылышы зарыл. Бул байыркы салт (левират) бир гана түрктөрдө эмес, монголдордо да бар жана азыр деле сакталып келе жатат. Бул левират деген салттын мааниси эмнени түшүндүрөт?

Айкындык киргизүүгө аракеттенип көрөйлүк: Тээ байыркы замандардан бери кызга куда түшкөн тараптан кыз жак түркүн калың талап кылган (товар, акча ж.б. катары). Ал эми кыздын туугандары алынын келишинче ага сеп камдашчу. Бул салт жаштардын үй бүлөсүнүн бекемдешине шарт түзгөн. Бирок берилген септин кийинкилиги эч кандай талаш-тартышты жаратпашы үчүн

калк арасында «кол тийбестик» статусунда болчу. Ошондуктан бул салт (левират) аялдын эри өлгөндөн кийин үйү таланды болуп, коргоочусунан ажырап, балдары жетим калбасы үчүн кылынган арга, материалдык кызыкчылыкка байланган болчу. Мындай «жеңесин кайнисине алып берүү» салты коомдун баардык катмарына таандык эмес, жогорку катмарга гана таандык экендигин белгилеп кетиш керек. [52.235]. Байлыкты, мүлктү, менчикти бөлүштүрүү көбүнчөсү манаптарды, байларды, бир сөз менен айтканда ак сөөктөрдү кызыктырган.

Ал эми Каныкей Кара хандын (Атемирдин) кызы, Манастын зайыбы, Жакыптын келини. Ал ар тараптан байлык менен чулганган. Мындай болгон чакта Жакып хан байлыкты колдон чыгаргысы келмекпи? Демек ал Каныкейге уулдарынын бирин үйлөгүсү келет. Эгер анын бул ою ишке ашпай калса үй-бүлө ыдырап, байлык колдон кетет.

Боюнда бар Каныкей өзүнүн эркиндигин коргой албасын жана салтка каршы тура албасын билип, төмөнкүдөй чечимге келет (В.Радловдун вариантында – А.Ж.):

«Эгерде кыз төрөсөм,
Отко ыргытып өрттөймүн,
Сууга ыргытып чөктүрөм,
Андан соң эрге тийемин.
Эгерде эркек төрөсөм,
Эрге тийбей коемун» [52–236, 237].

Эмне себептен Каныкей мындай жол тандап, каардуу чечим кабыл алат? Ал эгер кыз төрөлсө тукум улаган, Манастын мураскери болбойт деп эсептейт. Ошондуктан «бирөөнүн үйүндө чырак күйгүзгөн» баланы «бешикте жаткан кезинен көзүн тазалаш керек». Мындай кырдаалда Манастын бир инисине турмушка чыгуудан башка арга калбайт. «Ал эми уул төрөлсө Каныкей көрүнгөн бирөөгө

тийип отурбайт. Себеби уул Манастын тукумун улайт, эли-жеринин ээси болот, энесин асырап алат». [52. 237].

Буйрук болуп, Каныкей уул төрөп калат. Семетейдин төрөлүшү Жакып байдын үйүндөгү кырдаалды курчутат. Каныкей кайнилеринин эч кимине турмушка чыккысы келбейт. Себеби алар баатыр Манастын ордун басып, Манасты жоктотпой кое алаарына ишенбейт. Ошондуктан ал бешиктеги Семетейге таянып, турмушка чыкпоону чечет.

Каныкейдин каршылыгына тушуккан кайнилери Манастан калган байлыгын, мурасын талай башташат. Коркутуп-үркүтүүгө, куугунтукка, опузалоого, кемсинтүүгө туш болгон Каныкей бешиктеги Семетейди бооруна кысып алып, атасынын үйү Кайыпка (Бухарага) качат.

Каныкейдин агасы Семетейди бала кылып багып алат. Семетей бир топ жашка чыкканга чейин өзүн Каныкейдин уулу эмес, иниси деп ойлойт. Аны бала кезден ошентип тарбиялашкан. Бирок ал 12 жашка чыкканда койчудан Манастын уулу экендигин угат. Каныкейдин сыры ачылат. Семетей Каныкейдин уулу экенин, атасы Манас экендигин билип, Таласка кетет. Атасынын мекенинде ал алгач эле акылман жана кыйышпас досу Бакай менен жолугушат да, бир топ кеңештерди алат. Жакып бай небересинин келгенине сүйүнбөйт, себеби ал турукташып калган «климатты» өзгөрткүсү келбейт. Семетейди мурасын талашкысы келет деген Жакып, анын көзүн тазалагысы келет. Бирок Семетей ал тузакка түшпөйт. Андан соң Семетей Бухарага келип, Каныкейди Таласка көчүрүп кетет. Таласка, Манас баатырдын жерине көчүп келген Семетей калкты жыйып, Манастын уулу экендигин жарыялайт. Бул сөзгө бири ишенсе, бири ишенбейт. Манастын чырк чоролору Семетейдин чакырыгына кулак салбай койгондо, ал аларды кыра баштайт.

Үчилтиктин Манаска арналган үчүнчү бөлүгүндө эпостун башкы каарманы Манас Коңурбай менен күрөшүп,

жарадар болуп калат. Белгилүү болгондой Коңурбай Манастан жаракат алса, Манас Коңурбайдан жаракат алат. Манас Таласка кайтып, алган жаратынан каза болот. Бирок Коңурбай аман калат... Манасчылар ага карабай үчилтиктин экинчи бөлүгүнө байланышкан окуяны жаратууну туура көрүшөт. Себеби эгерде тирүү калган душмандан өч алынбаса, бүткүл элдин жеңилгендиги катары кабыл алынышы мүмкүн эле. Семетей менен кошо канга кан, өч алуу салты так жана даана көрсөтүлөт. Бул өзгөчөлүк бүткүл түрк легендаларында кызыл жиптей өтөт. Эркек бала урук-тукумдун мураскери, мекендин символу деп эсептелип, душмандарга каршы күрөшөт, ошол тукумдун муунунун түбөлүктүүлүгүн, кам көрүп, маал-маалы менен «генетикалык көпүрө» катары жашап кетүүсүнө кызмат кылган.

Семетей, атасы Манастын душманы, айлакер, күчтүү Коңурбай тарабынан жаракат алат, бирок көңүлү чөгүп отуруп калбастан экинчи беттешүүгө даярданып, анда Коңурбайды өлтүрөт. Түрктөрдүн эң заалим душманы Коңубайдын өлгөнү бүткүл Түркстанга тарайт. Манастын өлүмү үчүн өч алынгандыгына анын жесири Каныкей чексиз сүйүнөт. Бирок Каныкейдин сүйүнүчү көпкө узабайт. Уулу Семетейди урук-туугандар арасындагы талаш-тартышта өлтүрүп кетишет. Сейтек чоңойгондо атасы Семетейдин өчүн алып, атасынын куну үчүн Кыяс менен Канчорону өлтүрөт.

Үчилтиктин Сейтекке арналган бөлүгү да ошондой эле Каныкейдин көз алдында өтөт. Ошол себептен Каныкей үчилтиктеги негизги каарман катары кала берет. Манастын, Семетейдин, Сейтектин баатырдыктарына күбө болгон Каныкей – өзүнө акыл-эстүүлүктү, сабырдуулукту, көрөгөчтүктү, сактыкты, чечкиндүүлүктү, кайраттуулукту, туруктуулукту ж.б. камтыган аялдардын идеалдуу образы. Кыргыз адабиятындагы аялдардын об-

раздары Каныкейдин образынын таасиринде жаралган.

Биз «Манас» эпосунда орун алган үч жүзгө жакын образды талдап отурууну максатсыз деп чечтик жана эпостогу негизги образдарга токтолуп, алар жөнүндө аныктама берүүнү туура көрдүк. Бул көз караштын алганда, эпосто өзгөчө орду бар кейипкерлердин мүнөздөрүн кыскача квалификациялоого аракет кылабыз.

Өзүнүн бийик адеп-ахлактык сапаттары, Манаска кыйбас достугу, кыргыздарга чын жүрөгү менен берилгендиги, баатырдыгы, эр жүрөктүгү менен көңүл бурдурган образ – Алмамбеттин образы. Алмамбеттин улуту кытай, тактап айтканда Кытайдын падышаларынын биринин уулу. Эчен жыл бала көрбөгөн Соорондук хандын уулу Алмамбет төрөлгөндө ата-энесин бакытка батырып, чоңойгондо алардын ишенимин актабай коет. Жаңы эле төрөлгөн кезинде энесинин эмчегин эмбей, чанат. Ымыркайды ачтан өлөт деген ата-энеси Алмамбетти башка эненин эмчегин эмдиришет. Баланы эмизген – мусулман аял болгон. Алмамбет чоңоюп, мусулман динин кабыл алат, анысы үчүн атасы аны өлүм жазасына буюрат. Атасы өлтүрткөнгө жиберген жоокерлер менен согушуп жатып Алмамбет оор жарадар болот да, өзүнүн ата-мекенинен качып чыгат. Ошентип ал башка мамлекетке келип, Көкчө менен жолугушат, анын шарапаты менен мусулмандыкты кабыл алып, Баатыр Манастын түшүнө кирет. Мына ошол учурдан баштап ал Манастын эң жакын, кыйбас досу болот. [70, 231].

Мындай окуя түрктөрдүн башка уламышында, исламдын жарыгында – «Огуздардын уламышында» да байкалат. «Кара хан ай десе аркы жок, күн десе көркү жок уулдуу болот, ал үч күнү, үч түнү энесинин сүтүн эмет. Бир күнү энесинин түшүнө кирип: «Алла тааламдын динин кабыл ал, болбосо эмчегиндин сүтүн эмбей коем» дейт. Эне туруштук бере албай, ислам динин кабыл алат да, аны эч кимге айтпайт...» [15.70]. Фазлуллах Рашидаддиндин «Огуз на-

месинде» бул сцена төмөнкүчө сүрөттөлгөн: «Ал, (Өгүздүн энеси – А.Ж.), колун жогору көтөрүп: Кудай, Мен байкушка кайрым кыла көр, ушул ымыркай үчүн сүтүмдү таттуу кыла көр!» деп жалынып жиберет. Ошондо Огуз энесинин эмчегин соруп калыптыр [96.26].

«Огуз-намеде» Огуз бешиктеги кезинде эле өзүнүн динге ишенбеген энесин – мусулмандыкка, жалгыз кудай динине киргенге мажбурлайт. Бирок аны өзүнүн атасы менен ага-инилери өлтүргүсү келет. Огуз туугандары жана жакындарын идеялык кармашууда жеңип, аларды ынандырып, өзүнүн падышалыгын кеңейтет. Ал эми «Манас» эпосундагы Алмамбет өзүнүн диний көз караштары үчүн атасы менен каршылашып, бирок, колдоо таппагандан соң Манаска кайрылат. Манас Алмамбеттин эр жүрөктүгүн, шертке бек кыйбас достугун жогору баалайт. Алмамбет жөнүндө уламышта дагы бир эпизод берилет, анда Манаска жолуга элек кезинде эле Манастын энеси Чыйырды Байбиченин эмчегинен сүт чыгат. Бул штрих Манас менен бирөө кыйбас дос болгону келет деген ишаратты берген. Алмамбет чын эле Манастын эмчектеш тууганы болуп калат.

Алмамбет өз мекени, эли-жери менен кош айтышып, кыргыздар менен бат эле камыр-жумур болуп кетет. Ал Манастын кырк чоролорунун бири же биринчиси катары өзүнүн баатырдыгы, адамгерчилиги, кайраттуулугу менен айырмаланып турат. Бирок ал дайыма ойго батып, кайгы басып тургандай көрүнөт. Анын кайгы-капасынын кульминациясы Алмамбеттин кытайлардын жеринде салгылашып жаткан сценада сүрөттөлөт, өз ата-мекенин кусалык менен карап, ыйлап жибере жаздайт. Атасынын сарайын көргөн Алмамбет Сыргакка төмөндөгүнү айтат:

«Миң сүйүнүп алаар деп,
Өспөсө куурап калаар деп,
Көңүлкош сайган багым бул,

Сыргак!

Көрүп турган чагым бул Сыргак!
Көнүгүп калган тагым бул Сыргак!
Чырпыгым чынар болуптур Сыргак!
Туурасын азыр көрсөңүз,
Төрт кучакка толуптур Сыргак!
Ойлогон жерим ушул жер,
Кыдыра чуркап өзөндү,
Бойлогон жерим ушул жер.
Жыпжылаңач чардаңдап,
Баш-аякта кийим жок,
Ойногон жерим ушул жер. [72.272].

Алмамбеттин баатыр кайгы-капа, тынчсыздануу менен ушул сөздөрдү айтышы, көзүнүн жашын көл кылышы табигый көрүнүш, себеби ал өзүнүн жери, эли, мекени менен айрылды. «Эпос Алмамбеттин трагедиясын, эли-жеринен айрылышын, анын ислам динин кабыл алгандыгы менен түшүндүрөт. Мындай сюжеттер Борбордук Азияда кеңири тараган» [95.272].

Манастын кырк чоросунун ар бири өзүнүн өзгөчө орду, руханий жетилгендиги жана физикалык күчү бар адамдардын образы. Биздин эсте көбүрөөк кала турган Кошойдун, Чубактын, Сыргактын жана Ажыбайдын деңгээлиндей жеңилбес баатыр адамдардын руханий-психологиялык дүйнөсүнө киргенибизде, алардын образдары эпостун идеялык багыты жана элдин каармандыгынын эң зарыл атрибуттары катары көрсөтүлөт.

Эпостун «Манас менен Кошойдун душмандар менен салгылашуусу» деген, кызуу окуяларга бай бөлүгүндө баатыр Кошойдун ички дүйнөсү, кайратмандыгы толугу менен ачылып берилет. Бул главанын башында «Манастагы» сюжеттик окуялардан көрүнгөндөй эле Кошой өзүнүн баатырдыгы жагынан Манастан калышпайт. «Манас менен Кошойдун душмандар менен салгылашуусу»

деген главасында Кошой Хожо Жахангирдин уулу Билерикти зындандан бошотуш үчүн аны туткундаган Кыргыз шахка кол салат. Шахты өлтүрүп, Билерикти зындандан куткарган Кошойду Дагалак деген мамлекетке хан шайлашат. Мунун баары жалгыздап эмес, Манастын жардамы менен ишке ашырылып жатат. Ошондуктан өзүнүн ордун билген, кең пейил Кошой ал орунга элинен суранып, Манасты коюуну талап кылат. Калк бул сунушту кош колдоп кабыл алат...

Уламыштагы адамды өзүнө көңүл бурдурган жери Манастын айланасындагы баатырлардын эрдик көрсөтүп, жеңишке жетип жатышса да, Баатыр Манастын алдында эч качан көтөрүлүшпөйт. Баатырлар жүздөй, бирок аскер башчы жалгыз демекчи. Ушул субординацияны сактаган манасчылар башка баатырлардын Манастан жогору болуусуна эч качан жол берген эмес.

Элдин Кошойду жакшы көргөн өзгөчөлүгүнүн, себептеринин бири, анын мекенин жана урук-тууганын жанындай жакшы көргөндүгү. Кыргыздарды баскынчы-душмандар өз жеринен сүрүп сала жаздаганда Кошой урук-туугандарынын башын бириктире коюп, жоонун колун кайтарган, кыргыздардын өз жеринде калышына жанын үрөгөн. Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого Манас баш болуп келишине чейин Кошой мекенин, эли-жерин душмандардын үзгүлтүксүз кол салууларынан өзү жалгыз коргоп турган. Манастын келиши менен гана уламуу баатыр Кошойдун колу узарып, касташкан жоо бул эки баатырдан зыркырап кача баштаган.

Кошой өзүнүн акыл-эстүүлүгү, зиректиги жана күчтүүлүгү, ишенимдүүлүгү менен эпостогу сүйкүмдүү, тандалма каармандарынын бирине айланган. Манасчылар аны кээ бир жерлерде «акылман Бакайдан» да жогору коюшат. Манас таануучу Самар Мусаевдин айтуусу боюнча: «Кошой абдан акылдуу болгондугу үчүн эли-журту

тарабынан анын образы касиеттүү адам катары кабыл алынат» [96.74].

Манастын максатташ чоролору болгон: «арстандын тиши өтпөс» Сыргак, «жылдыздай жанган» Чубак, «алтымыш тил билген» Ажыбайдын портреттери манасчылар тарабынан түркүн түстөрдө сүрөттөлгөн. Бул баатырлар түркүн мүнөзгө ээ болуп турса да, аларды бир линия бириктирип турат, бул багыт – мекенчилдик сезими, эли-жерин сүйүү.

Жада калса эпостогу терс каармандар да – өзүнүн табигый өзгөчөлүгү, жүрүш-турушу, мамилелешүүсү менен көңүлдү арбап турган кызыктуу образдар. Манас айтуучулар терс каармандарды алсыз, акылы жок, кайратсыз кылып эмес, күчтүү, куу, шамдагай, айлакер, акылдуу кылып сүрөттөшөт. Мындай акылдуу, күчтүү жоону жеңген сайын Манастын жана анын кырк чоросунун да күчү өсүп отурат. Себеби акылдуу, күчтүү душманды ар бир эле баатыр жеңе койбойт...

Эпосто көргөзүлгөн терс, жандуу сүрөттөлгөн каармандардын бири Кытайдын баатыры Коңурбай. «Эпостогу душмандардын кошуунунун ичинен Манастын баатырдык сапаттарына катар тура алчуусу жана теңтайлаша алчуусу Коңурбай гана. Коңурбайды сүрөттөөгө кеткен сүрөттөө каражаттары Манастыкынан кем калышпайт» [95.74]. Бул элдин, тактап айтканда фольклористтердин тарыхый окуяларга жана тарыхый инсандарга болгон объективдүү мамилесинен келип чыгат. Манасчылар (айтуучулар) жашоо чындыгына субъективдүү модель ыйгарбастан, бурмалануудан, жалгандан алыс эпопеяны жаратышкан.

Душмандардын тарабындагы өкүл – Коңурбай өзүнүн күчтүүлүгүнө, кайраттуулугуна, тайбастыгына карабай, кайсы идеалга кызмат кылып жаткандыгын өзү жакшы билет. Эгерде Манаска, анын чоролоруна мекенин ка-

стардан бошотуу, өзүнүн элин эгемен кылуу деген ыйык максаттары күч, дем берип турса, Коңурбай андай ыйык максаттардан алыс эле аскер башчысы. Аны кандуу майданга ыйык идеал эмес, жөнөкөй эле максат түртөт. Анын максаты: басып алган жерлерди кандай баа менен болсо да колдон чыгарбоо. Чындыктын асабасын көтөргөн, жеңиштен жеңишке жетишкен Манас баатыр Коңурбай үчүн реалдуу коркунуч туудурат.

«Манастын Беежинге аттанганы» деген бөлүмү эпостун кульминациясы болуп, Кытай аскерин жеңген Манас менен кырк чоросу, андагы баатырдыктын бийик чеги жөнүндө айтылгандыгы. Бул согушта жаракат алып, жеңилген Коңурбай Манас менен тынчтыкка келишүүгө туура келет. Бирок «Манастын Коңурбайга кичи казаты. Манастын өлүмү» деп аталган бөлүмүндө Коңурбай согуш талаасына жакшылап даярданып, күчтүү болуп чыгат. Ал Жолой хан менен кошулуп алат. Колу бириккен шериктер кыргыздарды Кытайдын чек арасына чейин кубалап, өлтүрүшөт. Манас өзүнөн бир топ күчтүү аскер менен кармашып, өмүрүндө биринчи жолу жеңилет. Ал бул согушта досторунан айрылат. Өзүн болсо Коңурбай бетме-бет чыгып салгылашканда ал аны жарадар кылат. Манас да Коңурбайды жарадар кылганы менен ал андан каза болбойт. Манас жортуулдан биринчи жолу жеңишсиз кайтып, алган жараттан көз жумат...

Коңурбай душмандын образы болгонуна карабастан ал кайраттуу, куу, алдын ала билген аскер башчысы. Эпос анын мүнөзүнө көлөкө түшүрбөй, тескерисинче, аны сүрөттөп жатып, угармандарды көркөм чыгарманын маңызын түзгөн турмуштук реалийлерге ынындырганга аракет жасайт.

Дагы бир терс каарман – Коңурбайдын үзөңгүлөшү Жолой хан да калмактын каруусу күчтүү, кайраттуу баатыры. Манасчылар аны кыргыздын эр жүрөк баатыры

Кошой менен салыштырышат. Жолой эпосто орун алган терс каармандардын ичинен Коңурбайдан кийинки эң күчтүү образ.

* * *

«Манас» – бул көркөмдүүлүгү жагынан төгөрөгү төп келген эпос: салмактуу, көркөмдөө каражаттарына бай, поэтикалык түрдүү, музыкалык уккулуктуулугу артык келген үчилтик. Эпостун башынан аягына чейин жолуккан жагымдуу диалогдору, декларативдик маанайдагы монологдор, акылман сөздөр, баалуу ой-бүтүмдөр, таасирдүү эпитеттер, ташбихтер, ошондой эле такрирлер, эл жараткан берметтеринин бири – «поэтикалык мухиттин» аллитерациялары жолугуп турат. «Эпосту айтуучулар элдин кат-сабаты жоктугуна карабастан, чыгарманын өзөгүн аныктаган кызуу окуяларды сүрөттөө үчүн көркөм чыгарманы түзө турган поэтикалык техникаларды жана түркүн көркөм каражаттарды эби менен пайдаланган». Жыйынтыгында эпостун көптөгөн варианттары абдан терең ойлонулуп, өтө кылдат иштелип анан гана жазылган чыгарма катары таасир калтырат. [95.86].

Албетте, миңдеген кылымдарды басып өтүп, биздин күнгө чейин жеткен «Манас» эпосу эл жана бири-бирин улаган манасчылар тарабынан иштелип, көркөм баяндоонун жаңы каражаттары менен байытылып турган. Эпостун бүтүндүгүнүн, көркөмдүүлүк жагынан сыйымдуулугунун негизги сыры так мына ушунда жатат.

Көңүлдү бурдурган көркөм каражатка токтолуп, кээ бир жагдайларга тактык киргизели: белгилүү болгондой эле, дүйнө жүзүндө «Манас» эпосунан башка көлөмдүү уламыш жок. Мына ушундан бул уламышты эс албай, тынымсыз угууга мүмкүнчүлүк жок. Уламышты угуучуларга бөлүмдөргө бөлүп жеткирген манасчылар ар бир

эпизодго бир бүтүндүктү камтыган сюжеттик сызыкты беришкен. Бул сюжеттик бүтүндүк ар бир эпизоддорду көз карандысыз окуя катары эстеп калууга жардам берген. Ошону менен катар ар бир жаңы эпизод төмөнкү саптар менен башталат:

«Айта берсе сөзү көп,
Азыр кулак салыңыз
Арстан Манас кебине...» [33.38].

Эпосту белгилүү үзүлүштөр менен уккан угуучулар негизги окуядан алыстабай, өзүнүн көңүлүн алагды кылбай кулак төшөшү үчүн бул саптар уламыштын эпизоддорунун ортосунда кайра-кайра кайталанып турат.

«Манас» эпосундагы чеберчиликтин өзгөчөлүктөрү, сөздөрдүн жайгашышы, музыкалдык шайкештиги жөнүндө айта берсе сөз түгөнбөйт. Бир сөз менен айтканда бир элдин – кыргыз түрктөрдүн илимий, көркөм-адабий ой-калчоосунан чыгуучу бүт баалуулуктар залкар «поэтикалык мухитте» топтолгон десе болот. Башкача айтканда Манас бир гана элдин уламышы болбостон, анын улут катары жашашынын поэтикалык туундусу.

III БӨЛҮМ

ТҮРК ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН ЖАЛПЫ МОТИВДЕРИ ЖАНА «МАНАС»

Башында белгиленгендей ар бир эле улут, ар бир эле калк өзүнүн легендасына ээ боло бербейт. Аны үчүн улут салгылашууларда өткөн улуу өтмүшкө, баатырдыкка толгон бай жана түркүн түстүү тарыхка ээ болушу керек.

Жашоосу үзгүлтүксүз жеңиштүү салгылашууларда өткөн түрк элдеринин тарыхы эпикалык сүрөттөрдү жана лирикалык чегинүүлөрдү камтыган эпикалык чыгармачылыкка башат, үлгү болуп берген. Коркут Ата, Манас, Алпамыш, Көр уулуна окшогон эпостор ошондой үлгүгө «жетилген». Укумдан тукумга, кылымдан кылымга оозеки чыгармачылык менен өткөрүлгөн бул поэтикалык жазуулар дагы бир жолу түрк эли өзүнүн Азиясынын тарыхындагы акыркы сөздү айткандыгын далилдешти. [30.316]. Бирок өкүнүчкө карай, түрктөрдүн тарыхы одоно бурмалоодон жана жалган көрүнүштөрдөн алыстай алган жок. Б.Огель так ушул жерден төмөнкүнү кеңеш кылат: «түрктөрдүн тарыхын ар кандай кызыл кулактардын соодалоосунан куткарыш үчүн колдо бар болгон документтерди чогултуп, изилдеш керек». Албетте, жаңы документтерге жолуккан адамдар бул жөнүндө сөз кыла башташат. Бирок документтерге ээ болбогондор өзүнүн алдын ала сезүүсү менен эле монголдорду түрктөр, түрктөрдү монголдор менен аралаштыруу укугуна ээ боло алышпайт. [12.146].

Тарыхый фактылар түрктөрдүн эр жүрөктүүлүгүнө, баатырдыгына, жоокердик касиетине, кайратына жана

тайсалдабастыгына карабай, өздөрү согушууну эч качан баштаган эместигин көрсөтүүдө. Өз мекенин, эли-жерин башка жердин баскынчыларынан коргоого муктаждыгы түрктөрдүн маанисиз согуштарды жүргүзүүсүнө түрткү болгон. «Согушта жолборс, ал эми тынчтыкта периште» болгон түрк элдери коопсуздукта жашоосу үчүн согушка дайым даяр болушчу. Бирок түрктөрдүн жеңилгенди эч качан жексен кылбагандыгы да чындыкка жатат: «Европалыктар күнөөлөгөн (Кудайдын каргашасы деп аташат – А.Ж.) Атилла алардын сөзү боюнча жеңилген элдер андан жан соога сурашканда ал алардын сунушун тез арада кабыл алчу». [49.97]. Түрктөрдүн уламыштарында алардын тынчтыкты сүйгөндүгүн тастыктаган эпизоддорду байкайбыз. Адабий образдарга айланган тарыхый инсандардын ичинен «түрктөрдүн ынтымактуулукту сүйүүнү жаратуучулардын бири Метэ» [49.46].

Тарыхый реалдуулукту таразалап отуруп, түрк эпикалык чыгармачылыктын жалпы мотивдери түрктөрдүн адеп-ахлактыктык жана менталитеттик биримдүүлүгүнө «таянат» деп бүтүм чыгарса болот. Мындайча айтканда, улуу түрк тарыхынын жалпы тамырынан, бутагынан өсүп чыккан, фольклордук чыгармалардан, өзгөчө уламыштардан өзүнүн сүрөттөөсүн таап, улуттук жалпылыгынын жана окшоштуктарынын издерин жоготушкан жок. Ошондуктан эгерде биз түрк элдеринин кандайдыр бир уламышын изилдей келгенибизде, башка түрк элинин уламыштарындагы жалпы жана окшош мотивдерди даана көрө алабыз.

а) тектеш маданияттын бирдиктүү тамыры

Андагы байыркы түрктөрдүн маданияты менен руханийлигинин издеринин сакталышы жана салттуу мотивдердин, биздин башка эпосторубуздун өзгөчөлөнгөн нер-

селеринин жашашы боюнча көз карашта «Манас» эпосу изилденилүүчү объект катары абдан баалуу материал болуп эсептелинет. «Манас» эпосун түрктөрдүн башка эпосторуна салыштыраар алдында «Манастын» духунун биздин байыркы салттарыбызга жакындыгын, шамандардын акылман сөздөрүн, балбал таштардагы жазуулар менен салыштырып көрөлү: «шаманизмден калган элементтер «Манаста» да өз изин калтырган». Бул примитивдүү издер Якуттардын, Алтайлардын, Хакастардын уламыштарында сакталган. Мисалга, Алтайлык шамандардын ырым-жырымдарында байыркы санат сөздөр сакталган: «Сынган нерсе бүтөлмөкбү?». Мына ушул ойду берген, бир аз өзгөрүлгөн санат сөз кыргыз уламышында да жолугат. Биз «Манастын» көптөгөн варианттарында Каныкейди сүрөттөгөн төмөнкү санаттарды жолуктурабыз: үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган. [58.23].

«Манас» эпосунун жана Орхон-Енисей эстеликтеринин ортосундагы «кан-туугандык байланыш» абдан жакын. Алар түрк тарыхынын, түрк руханийлигинин ошондой эле түрк эпикалык чыгармачылыгынын үлгүсү, демек биздин алгачкы жазма маданиятыбыз жана адабий чыгармабыз болуп эсептелет.

М.Эркин «укмуштуудай улуулук, түрктөрдүн зоболуулугунун мисалы, түрктөрдүн өз жанын аябоочулугу, түрктөрдүн коомдук жашоосунун таза көрсөткүчү, түрк адабиятынын шедеври» деп баалаган Орхон-Енисей жазуулары [19.328] – бул жөн эле эпитафия эмес, акылман кеңештердин жыйындысы, жана өлбөс осуяттар, бир элдин келечегинин алыс жана жакынын жарык кылган тагдыр китеби. Орхон-Енисей жазмаларынын речи, мотиви, мууну, айтуу ыгы түрк эпикалык адабиятынын кийинки өнүгүшүндө ордун тапкан. Бизге массивдүү плиталардан «карап турган» Билге хандын осуяттарына көңүл бөлөйлү: «Эй, түрк эли! Бектер! Менин сөзүмдү уккула!

Мен түрк улутун жыйдым, жана ушул ташта туулган жеримди даңктадым, эгерде улут дагы жаңылышса, анда өлөт. Мына ушул жөнүндө мен бул ташта жаздым. Мен эмне айткым келсе, ошонун баарын жаздым. Карагыла муну жана билгиле, бүгүнкү түрктүн бектери!». [19.512]. Бул мотив «Манас» эпосундагы Көкөтөйдүн осуяты деген главасына үндөш. Эпосто белгилүү болгондой, Көкөтөй өзүнүн коштошуусунда өзүнүн уулу менен элине жогорудагы сөздөрдү мурастайт. Ошол осуяттагы үзүндүнү эстетип жатып стиль менен мотивдин бирдигин «белгилеп» кетейин дедим эле.

Эй, элим, көңүлгө түйүп биле жүр,
Эмгекти сыйлап, сүйө жүр,
Кыр-кырды казып жер кылдым,
Он эки уруу чогултуп,
Кыргыз деген эл кылдым [58.26].

1885-жылы академик В.В Радлов биринчи жолу «Манас» эпосунун үчилтигинде толук кол жазмасынын версиясын даярдаган жана аны кыргыз жана немис тилдеринде жарыялаган. Ошол эпостун жана Орхон-Енисей жазмалардын ортосунда моралдык-руханий байланыш бар. Бул көрүнүш танылгыс, анткени примитивдүү адабияттан баштап эпикалык адабияттын цивилизациясына чейин жол жүргөн түрк тукуму өзүнөн бөлүнө алмак эмес... Түрк уруулар эпитафиядан уламышка чейинки, балбал таштан китепке чейинки жолунда түрк бойдон калышты!

Азербайжандын таанымал окумуштуусу Яшар Гараев түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгына төмөнкүчө баа берет: «Этникалык-улуттук жана моралдык баалуулуктар Гильгамешти, Манасты жана Коркутту өлүмдөн куткарат. Түбү таш эмес, сөз болгон руханий пирамида Күн чыгышта уламыш деп аталат. Ошону менен катар,

түрк мифи жана эпосу түрктөр үчүн дайыма катаал убакыттын, кол салуулардын гана эмес, жат мейкиндиктен, бөтөн этникалык чөйрөдөн коргоо каражаты жана кепилдиги болчу» [29.299.300].

Биздин улуттук жана моралдык баалуулуктарыбызды, тарыхый өткөн мезгилди «өлүмдөн сактаган» түрк уламыштарында өлүм менен күрөшүүгө умтулуусу, «өлүмдү өлтүрүүгө» умтулуусу, түбөлүктүүлүктү каалоосу күчтүү. Башкырлардын «Урал Батыр» аттуу уламышындагы «өлүмдү өлтүрүү» каалоосу «Коркут ата» уламышынын «Дух карыянын уулу Дели Домрул» глаvasындагы өлүмдү (өлүм периштесин) өлтүрүүгө умтулуусу менен толук үндөш. «Урал Батырда» «өлүм адамдарды өлтүрүп жаткандыгын көргөн эрди-катын качкындар өзүнүн уулуна өлүмдү өлтүрүүнү тапшырат» [26.38].

«Коркут атада» болсо Дели Домрул өзүнө өлүмдүн периштеси – Азреилди өлтүрүү милдеттенмесин алат. Атактуу, ардактуу баатырдын өлүмүнө капа болгон Дели Домрул Алладан сурайт: «Эй, кудуреттүү Алла, сенин кудуреттүү атынан сурайм. Мага Азреилди көрсөтчү, мен аны менен күрөшөйүн, жакшы баатырдын өмүрүн сактап калайын, башка жакшы баатырларды өлтүрбөгөндөй кылайын» [27.79].

Бир жолу Дели Домрул кырк баатыр менен чер жапып отурганда Азреиль хан сарайга кирет. Аны Дел Домрулдан бөлөк эч ким көрбөйт. Бул эрке баатыр «каардуу чалдан коркот». Ага карабай Дели Домрул өзүнүн канжарын алып, Азреиль менен күрөшкө түшөт. Уламышта бул учур төмөнкүчө сүрөттөлөт: «Ал айтты: «Азреиль, мен сени ээн жерде көрөйүн дедим эле, а сен менин колуна тар жерде түштүң, ошондойбу?» «Мен сени өлтүрүп, жакшы баатырдын өмүрүн сактап калам» – деп, кылычты колуна алып, Азреилге кол салайын деди. Азреиль көгүчкөнгө айланып, терезеден учуп кетти» [27.80].

Калмактардын фольклордук чыгармасы «Жавад хан жөнүндө ырынын» каарманы да өлүм периштеси Азреиль менен күрөшөт. Бул параллелдер тамырлаш тектер жөнүндө ишарат кылат.

Эгерде Дели Домрул ардактуу баатырдын өлүмүнө чыдабай, Азреилди өлтүргөнү жатса, Гильгамеш өзүнүн досу жана жакын санаалашы Энкюду баатырдын өлүмүн кайгы жана муңкануу менен угуп, оюнда төмөнкү суроого жооп издейт:

«Арбактар да күн нурун,
Көрүшөөр бекен, бул кызык...» [14.54].

Энкюдунун өлүмү Гильгамештин дүйнөгө болгон терең ойлонуусун ойготот, бул чындык адамдын өмүрүнүн түбөлүктүү эместигине аз-аздан ынандыра баштайт. Ал качандыр бир бул жарык дүйнөдөн, өмүрдөн кетээрин ойлоп, коркунуч басат:

«Гильгамеш өзүнүн жакын досу
Энкюдуну жоктоп ыйлап, талаа кезип жүрөт:
Мен да бир күнү Энкюдудай болуп өлөм.
Коркунуч мени каптайт, кайгы-капа мени жейт» [14.55].

Так ушул жерден баштап Гильгамеш түбөлүктүү өмүрдү, өлбөстүктү табуу максаты менен Утнапишти Ата айтып берген «Өмүр гүлүн» издей баштайт. Ал гүлдү деңиздин түбүнөн тапса деле, аны жылан уурдап кетет. Бул гүлдү өз эли – Урукка алып келейин деген каармандын психикалык жабыр тартуусунун фонунда дагы адам өмүрү убактылуу жана бул дүйнө түбөлүктүү эместигине дагы бир жолу басым кылынып турат.

Көрсөтүлүп тургандай Гильгамеш колунан иш келип турганда (иштегенден чарчабай тургандыгы) өлгүсү келбейт. Эгер чарчаса өлмөк. Чыныгы баатырлар ушундай, алардын кылган иштери, идеялары түбөлүктүү

сүймөнчүлүккө айланат. Гильгамештин өлүмдөн коркусу, түбөлүктүү жашоо жөнүндө, ага байланышкан толкундоолору ошону менен байланышкан. [19.111].

Жалпы түрк эпикалык ой жүгүртүүдөгү параллелдер Гильгамеш жалгыз эместигин далилдешет. Башкыр уламышы «Урал Батырда» Янбирде карыя өзүнүн баатыр уулдары Урал жана Шульгенге дүйнөдөгү баардык тирүү нерсени өлтүргөн өлүм жөнүндө айтат. Анан ал өлүмдөн сактануу жолун да көрсөтөт. Бул жол Яншишманда – өмүр булагында жатат. Өлбөстүк, түбөлүктүк үчүн бул булакты табыш керек. [98].

Бул мотив ошондой эле Азербайжан ашук чыгармачылыгынын шедеври болгон «Көр уулу» эпосунда да бар. Көзү көр Алы киши сокурлуктан ылаажыны ар жети жыл сайын аккан Гошабулактан көрөт. Эпосто Алы кишинин адамга саламат жана күч бере турган сыйкыр булактын суусу менен көзүн дарылап алуу тилеги орундалбаса деле, бирок, ошондон улам эч кимге белгисиз Ровшан Кер уулу катары баарына белгилүү болду. Анткени Ровшан Гошабулактын көбүргөн суусун ичип алып, аны атасына алып келүүнү унутуп калып, ошонун запкысын көрөт:

«Жылдыздардын кагылышуусунан чайпалып кетти Гошабулаг. Ак көбүк адамдын боюна чейин көтөрүлдү. Ровшан идишке суудан алып, башына куйду, дагы бирөөнү толтуруп ичип салды. Дагы алгысы келди, караса...көбүк алыста экен. Булактар көз жаш агып жаткандай таза, тунук болуп калышты. Ровшан башын койгулай баштады. Бирок кайда жетмек эле... Идишти алып, өкүнүч менен кайтып, атасына болгонду айтып берди.

Алы киши үшкүрүп, мындай деди:

Менин көздөрүмдү тек кана ошол көбүк дарыламак. Андан да калдык» [28.16].

Көрүнгөндөй эле чоң кыйынчылык менен «өмүр гүлүн» табып, аны жыланга уурдатып алган Гильгамеш-

тин жана Гошабулакка атасы Алы кишинин көзүн эм-деп алуунун чоң үмүттөрдү коюп барган, бирок керектүү учурда көбүктүн эки тамчысын да ала албаган Көр уулунун өкүнүчтөрү параллелдикти түзөт. «Гильгамеш менен Көр уулун башка эпикалык каармандардан айырмалап турган өзгөчөлүгү болуп бул баатырларды күчтүүрөөк баатырлар жеңгенде алар аны куттуктап, анын эрдигин моюнга алгандан уялышпаганы саналат. Гильгамеш Энкю-дуга жеңилгенин моюнга алат, а Көр уулу Гизир уулуна жеңилгендигин моюнга алат». [14.88].

Түрк элдеринин мифтик ой жүгүртүүсүндө кең жайылган – сууга сыйынуунун издери биздин убакка чейин жетти. Суу менен өсүмдүктөрдүн периштеси (пири) бир болгондугун да белгилеп кетейли. Биз муну «Гильгамештеги» «өмүр гүлүнүн», «Урал Батырдагы» Яншишмандын, «Көр уулундагы» Гошабулактын атынан көрүп жатабыз. Маркум профессор Мирали Сеидовдун сөзү боюнча: «Түрк тилдүү элдерде сууга, суунун кудайына болгон ишеним ушунчалык кең тарагандыгынан, баласыз аялдар суудан бала сурачу. Кыргыз менен казактарда бала көргүсү келген төрөбөс аял жалгыз турган даракка, булакка же сууга курман чалып, ошол жерде түнөчү». [42.218].

Түрк элдеринин фольклордук эсинде, мифтик ой жүгүртүүсүндө суунун онгонуна (пирине) байланыштуу учурлар жана салттар көп. Бул учурларды биз Коркут ата менен байланыштуу уламыштарда кездештиребиз. Уламыш боюнча Коркут ата жолдо баратып мүрзөчүлөргө кездешип, мүрзөнү кимге казып жаткандыгын сурайт. Ага: «Коркут үчүн», – деп жооп беришет. Башка жерде деле так ошондой окуя кайталанат. Ошондо өлүмдөн кутулуп калгысы келген Коркут карыя дарыяга килем жайып, гопузда ойноп баштайт. Бирок, ал бул жерден да ажалдан кача албайт...

«Адамзаттын акыл-эси тээ байыркы убакыттан ушул күнгө чейинки миңдеген жылдыктарда түбөлүктүүлүктүн,

өлбөстүктүн сырын издеп келет. Мына ошону үчүн алар сууну ыйык деп, андан укмуштуудай бир жандыкты, периштени көргүсү келишкен. Ошондуктан мифологияда «мүрөк суусу» жаратылган. Мифтик түшүнүктөр боюнча ал сууну Кызыр баба гана ичип, өлбөстүккө жеткен. Так ошол үчүн Кызыр баба адамдарга жашоо, турмуш жана бала бере алган». [22.96]. «Манас» эпосунда келечектеги каармандын атын Кызыр ата коет: Манас!

Биздин эпикалык ой-жүгүртүүбүздө терең из калтырган мүрөк сууну, өлбөстүктүн суусун жана турмуш булагын издөөлөр кээ бир уламыштарда «өлүп-тирилүү» мотивдери менен аяктайт. Анын бир мисалы катары «Манас» эпосун эсептесе болот. «Манас» эпосунун бир нече вариантында Манастын өлгөнүнөн кийин кайра тирилиши сүрөттөлөт. Бул окуя үч жолу кайталанат. Манас эки жолу ууланып өлөт, бирок уламышты айтуучулар баатырдын чыккынчылыктан көз жумганына макул болбой, «баатыр күрөштө гана өлүшү керек» деген салтты көбүрөөк туура көрүшөт.

Манастын өлүмүнүн эң таасирдүү эпизоду болуп, анын Каныкейге үйлөнгөн күнү болуп саналат. Ал күнү чыккынчы Меңдибай Манасты ууландырган, Манас көз жумат. Той аза күтүүгө айланат. Адамдар таркашат. «уламыштын уландысында Манас Каныкейге кырк чоросу менен келип, аны сүйүнтөт. Каныкей Манас менен кырк чоросун тосуп алып, аларга белек ыроолойт. [60.391]. «Өлүү-тирилүү» мотиви түрк урууларынын оозеки адабиятында, айрыкча эпикалык чыгармачылыкта баатырдын жеңилбестигинен жана аны жараткан элдин кайраттуулугунан кабар берет. Бул жалпы түрктөрдүн эпикалык чыгармачылыгына мүнөздүү эпикалык салт түрк-татарлардын фольклорунун бермети болгон «Чора Баатыр» уламышында да көңүл бурдурут. Туркиядагы крымдык түрктөрдүн «Чора Баатыр» уламышынын вари-

антында Чора Баатыр тулпары менен сууга кирип, кайып болот. Анын өлүмүнө ишенбеген орус жоокерлери кырк күн, кырк түн бою ошол жерде күтүшүп, анын кайра тирилишине үмүттөнүшөт. Крым түрктөрү болсо Чора Баатырдын тирилип, орустардын эзүүсүнөн куткарат деп ишенишет. [63.257].

«Өлүү-тирилүү» мотиви шамандык менен тыгыз байланышкандыгын белгилей кетели, ошондуктан «Манас» эпосунда шамандык көз караштын издерин көрө алабыз. Алтай, Түркөстан, жана Якутияда тарыхый жайланышкан шамандардын өзгөчөлөнгөн жашоо образынын кээ бир элементтери ошол чөйрөдөн жетилген элдик чыгармачылыктын чыгармаларына, анын ичинде «Манаска» да аргасыз сиңип кетүүсү мүмкүн болчу.

Дүйнө элдеринин мифтик көз карашы жана ошол көз карашта орун алган «өмүр дарагы» жөнүндө ой бөлүшкөн тарыхчы В.В. Евсюков мындай деп жазат: «өмүр дарагы байыркы шамандардын ишениминде абдан чоң роль ойнойт. Так ушул жерде (шамандыкта – А.Ж.) бул образ баардык деталдар менен берилген. Өзгөчө касиеттерге ээ шамандар башка дүйнөлөргө каалаган убакытта өтүп кете алышат, Кудайга жана арбактарга бара алышат». [86.28]. Өлгөн адамды тирилтип алыш ыкмасын билген, духтарды бириктире алган гам-шамандар жөнүндө байыркы ишенимдер түрк элдеринин жана алардын жазуу фольклорунда жашашат. Ишенимдер боюнча шамандар сыйкырдын күчү менен адамдардын жанын кайра денесине киргизе алышат. Мындайча айтканда маркум тирилет: «шаман сыйкырлай баштаганда маркум тирилип, сүт сурай баштайт. Ага сүт беришет. Маркум сүттөн ооз тийип:

– Мен түшүнбөй калдым, мен өлдүм беле же эси-учумду жоготтумбу? – деди». [43.111].

Казактын көрүнүктүү интеллигенти, атактуу акыны, окумуштуу жана коомдук ишмер Олжас Сулейменов түрк

элдеринин тирилүүгө ишеними боюнча төмөнкүнү айтат: «Ислам дини теңирчиликтин идеяларынын акыркы калдыктарын түбөлүккө жойду. Ислам дининде эч ким, жада калса Алланын өзү тирилбейт. Себеби Алла түбөлүктүү. Мына ошого жараша өлүктү көмүү үрп-адаты да өзгөрдү. Түрк жана Монголдор гана жаңы жана согушчан диндердин кандуу мизинен адамзаттын балалык доорундагы алгачкы ишенчээк үмүттөнүүсүн өткөрө алышкан. Мына ушул күндө да алар адамдын денесинин тирилишине аруу ишенимин сактап келишет». [40.238].

Эскерте кете турган нерсе – «Манаста» ислам дининин ишенимдери анчалык катуу эмес чагылдырылган жана бул дин эпос үчүн мүнөздүү активдүүлүктү бербейт. Бирок шамандыктын элементтери эпостун ар бир вариантында даана чагылдырылган деп айтса болот. Бул издер «Манасты» мындан да байыркы доорлор менен байланыштырат. Бул айтылгандарды тактап далилдөө үчүн «Манас» үчилтигинин бир үзүндүсүн талдайлы. С.Орозбаковдун вариантынын эң башында мындай делет:

«Баласы жоктон зарланып,
Балалууну көргөндө
Байкуш Жакып арданып,
Ботосу жоктон зарланып,
Ботолууну көргөндө
Боздоп Жакып арданып,
Көңүлү түрдүү сөгүлүп,
Көздөн жашы төгүлүп,
Бир кудайга зар айтып,
Пил баштаган нар айтып,
Мойнуна куржун салынып,
Мазарды көрсө Жакып бай
Баркырап ыйлап жалынып» [2.197,198].

Жакып – келечектеги Манастын бала көрбөй зарлаган атасы жонуна баштык илип, мазарга барып, бала

тилейт. Эмне себептен ал мазарга барат? Себеби мүрзө арбактардын дүйнөсү. Жакып ал арбактардын жардамы менен Кудайга өзүнүн тилегин, каалоосун билдиргиси келет. Өзүнө жөнөкөйлөшкөн диний ишенимдерди камтыган арбактар менен баарлашуу, мүрзөгө таазим кылуу үрп-адаты шаманизм менен байланышкан. Ушул жана башка эпизоддор исламга чейинки ишенимдер жөнүндө кабарлайт. Биз жалпы түрк фольклорунда мындай ишенимдердин жоюлгус издерин байкайбыз.

Түрк элдеринин түрдүү урууларына тийиштүү тарыхый окуяларды көркөм баяндаган биздин эпостордо жашоо тартиптин, майдандын сүрөттөлүшүнүн поэтикалык чагылышын көрөбүз.

Этникалык туугандык, жакындык адабий-маданий туугандыктын негизинде жатат, ошондуктан түрк уламыштарынын сюжеттик курулушу бирдей мотивде өтүшү табигый көрүнүш. «Кара Кыпчак Кобланды» казак эпосунда: «Кобланды баатыр кудуреттүү жана жоомарт. Ал бирөөгө жардам бергенден баш тартпайт. Ал алыс аскерий жүрүштөргө чыгып, зар болгон, кордук көргөн элдерди бошотот. Бирок өзүн гана коргой албайт. Акыркы жүрүштөн келген Кобланды өзүнүн кыйраган үйүн жана аялы менен баласын билгисиз душмандар туткунга алып кеткенин көрөт». [40.139].

Ушуга окшош мотив менен биз «Коркут Ата» уламышынын «Салур Газандын үйүн кыйраттуу» главасында да кездешибиз. Аң улоодон келген Газан өзүнүн үйүнүн бузулганын көрөт. Койчу Гарачуг Газан бекке анын аялы, апасы жана балдарынын туткунга түшүп калгандыгын айтты:

«Уктадыңбы, же чындап өлдүңбү Газан!
Кайда барып, кай жерде болдуң Газан!»
Мурда күнү шу жерден үйүң өттү,
Кары энең өттү, төөнүн мойнуна байланган арканда»

Жалпы түрктүн эпикалык чыгармаларында аялдын көз карандысыздыгы жана кайраттуулугу өзгөчө белгилер менен баяндалган. Башкырлардын «Алп батыр» аттуу фольклордук чыгармасында Урал-тоо тоосунда Алп-баатыр кандын кызы Бархын менен жолугат. Таанышкандан кийин баатыр ал кызга үйлөнгүсү келет. Кыз мындай деп айтат: «Эгерде сен мени күрөштөн жеңсең, мен сага күйөөгө чыгам». Баатыр макул болуп, кыз менен күрөшкө түшөт. Алар жети күн жана жети түн мушташышат. Аягында, Алп-баатыр багынбас кызды жеңип, мындай дейт:

Ал эми сулуу кыз, убаданды аткар.

Менин жүрөгүм мурда эле сени менен бирге болчу. Мен сеникимин, а сен – меникисиң. Экөөбүз ат салышып, күч коштук. Эми мындан ары бирге болобуз. [79.45].

Каармандын кызды жеңип, кийин ага үйлөнүп алган мотив «Алпамыш жана Барсынхылу» жомогунда да кездешет. А.Н Кириев «Урал-баатыр», «Ак боз ат», «Кара Жорго», «Акхак Кола» ж.б. уламыштардын жаратуучусу болгон башкыр түрктөрдүн эпикалык чыгармачылыгын минтип мүнөздөйт: «Башкыр элдик эпосунун башаты башка элдердикиндей эле алгачкы уруулук түзүлүштө башталып, чоң урук-тукумдук кошундар чет элдик басмачыларга каршы бириккен учур – феодализм заманына чейин созулган (бул жакта монгол эзүүсү жөнүндө айтылып жатат – А.Ж.)» [78.11].

Каармандын кызды жеңип, кийин ага үйлөнүп алганынын мотиви белгилүү башкыр «Урал-баатыр» уламышында кездешет. Күндүн кызы Хумай үч манжасы менен 70 батман салмактуу ташты көтөрө алган жана анын жылкысынан бат чуркаган тулпардын ээсине күйөөгө чыгаарын айтат. [78.19].

Ошол эле мотив, бирок башкачараак мааниде «Манас» эпосунда да кайталанат. «Манас менен Кошойдун душмандар менен согушу» главасында Манас туткунга

алынган Кайып-хандын кызы менен жекеме жеке алышып, аны жеңип, аял кылып алат. «Коркут ата» уламышындагы «Байбөйрөктүн уулу Бамсы Бөйрөк» главасында Бөйрөк Банучичек менен кездешет. Биринчиден алар жылкыларын чабышат, жаа тартып атышат. Бөйрөктүн аты Банучичектин тулпарынан ашып, жебеси кыздын жебесинен алыс кетет. Аны көргөн Банучичек: Менин тулпарымдан эч кимдин аты ашкан эмес, менин жебеме эч кимдин жебеси жеткен эмес. Кел эми, күрөшкө түшөйлүк. Дароо эле аттан түшүп, баатыр менен күрөшүп баштады. Алар эки балбандай болуп бири бирин кучактап алышты. Бөйрөк кызды жерге ыргыта жаздайт, кыз да аны ыргыткысы келет. Бөйрөк титиреп, ойлонуп жатат: «Эгерде бул кыз мени утуп кетсе, анда Галын Огуздо бары мени шылдыңдап, жемелешет». Бөйрөк шыктанып, кыздын мончогуна уучтайт, эмчектен кармап алат. Кыз ойдолот. Бул жолу Бөйрөк кыздын кымча белинен кармап, оодарып, жерге ыргытат». [27.153].

Эпикалык чыгармаларда мыйзам катары каарман-эркектер аялдарга жеңилбестигин эстетке кетейли. Бул этикалык жана этникалык көз караштын натыйжасы. Исламга чейинки түрк эпосторунда сүрөттөлгөн аялдар эркектер менен бирдей укуктарга ээ болгон, ат минген, жаа тарткан, күрөшкөн аялдардын образдары бар. Бул өзгөчөлүктөрдү көрүнүктүү түрколог В.М. Жирмунский да белгилеген: «Көчмөн турмуштун патриархалдык чөйрөсүндө пайда болгон түрк эпосторундагы каармандын аялы анын тең укуктуу, акылдуу, кайраттуу жолдошу жана досу катары сүрөттөлөт. Ошолордун катарына Бөйрөктүн Банучичеги («Коркут ата»), Алпамыштын Барчыны («Алпамыш»), Манастын Каныкейи («Манас»), Көр уулунун Нигяры (Көр уулу), Набинин Гажары (Гачаг Наби) ж.б. кирет»

Талаадагы көчүп-конуу, ата-мекенин алмаштыруусу жана отуруктаган жерлерин алмашуусу түрк аялдары-

нын тарыхый абалдын оту жана суусунан, өмүр-өлүмдүн лабиринтинен өткөрүп, аларды чет элдик кол салууга эркектер менен катар туруп каршылашууга чейин көтөрдү.

Түрк аялы бул баатырдыкты албетте, жылуу үйдөн очогунда отуруп жеңип алган жок. Алар бул жеңишти кан аккан, суу жетпей жарылган жапайы талаада эрдиги менен жетишкен. Мына ошол жеңиштин натыйжасы катары түрк аялдары керек болгондо өзүлөрүнүн эрлерине кеңеш менен жардам берген.

Кытай императору Каону тутканга алган Гунн императору Мэтэнин аялы күйөөсүнө мындай дейт: Эки баатыр «Гунн жана Кытай падышалары бири-бирин кордобошу, бактысыз кылбашы керек. Эгер Сиз, Гунндардын ханы, бүгүн кытайдын жерлерин басып алсаңыз да, бирок акырында аларды башкарганга күч таба албайсыз. Айрыкча Кытай падышасы кудай колдогон касиетке ээ, Эй, падыша (башкача айтканда Мэтэ), эмне кылаарыңды бекем ойлон» [11.225].

Түрк аялдары мамлекетти башкарууда жалаң гана акылдуу кеңештери менен башкарбастан, өзүлөрү да бийлеген. Бирок, «Арабдар менен кошо келген ислам дини аялды күң деңгээлине чейин түшүрүп салган. Падышанын аялы – гаремдеги күндөрдүн бири, ал эч кандай укукка ээ эмес». [40.117].

Дүйнө жүзүндөгү элдердин тарыхында түрктөр үй-бүлө маселесиндеги үйлөнүү жана турмуш куруу проблемасын чечүүдө өзгөчөлөнүп турат. «Түрк элдеринин тегинде турган уруулардын жана урук-тукумдарынын байланыштарындагы тарыхтарын изилдей келгенде, анын ичинде азербайжан элдерине жана ошого байланышкан тарыхый эстеликтер (Коркут ата, Маадай-Гара, Урал-батыр жана башкалар) экзогамдуу болгондугу аныкталды. Алар бир туугандары менен нике кыйышчу эмес». [42.206].

«Коркут Ата» уламышынын географиялык чектери

Галын Огуз мамлекетинин чектери менен аныкталат. Ал эми ошол мамлекет Ич-Огуз, жана Даш-Огуз аттуу урук-тукумдук территориялар менен бөлүнгөн. Балким ич ара туугандардын арасындагы нике кыйууга тыйуу салынгандыгына байланыштуу Ич-Огуз жана Даш-Огуздун «тууган эместиги» пайда болгондур. Бул этникалык салттын келип чыгышына алып келген. Мындай салттын изи бир гана эпикалык ой-жүгүртүмдө сакталбастан, ушул күнгө чейин карманып келип жатат. Элде: «Тууган менен туугандашпа» делет.

Туугандарга үйлөнбөгөн эпикалык каармандар (Манас, Алпамыш, Урал батыр, Көр уулу ж.б.) өзүнүн багын башка уруудан, тукумдан издешкен. Манас өзүнүн баатырдык күчү менен жараткан көчмөн кыргыз урук-тууганынын кыздарына үйлөнүүнү каалаган эмес. Анын атасы Жакып бай уулуна колуктуну башка жерден издейт. Манас атасы Жакыпка Санирабиганын атасы тарабынан коюлган оор шарттарды аткарып, Атемирхандын каарынан азап тартып, Санирабиганын канжарынан жарат алып жатып өзүнүн максатына араң жетет. Кечирээк, ал той берип, кийин Каныкей атанган Санирабиганы Таласка, ата-бабалардын мекенине алып келет.

В.М.Жирмунский жалпы түрктөрдүн чыгармачылыгындагы Каныкейдин популярдуулугу жөнүндө төмөнкүдөй деп жазат: «Манастын аялы Каныкейдин аты – казак ногойлорунун салттарына байланыштуу болушу керек. Идике хан жөнүндөгү эпикалык жомокто Каныкей менен Таныкей туткунуна түшкөн Токтомуш хандын кыздары. Алар салт боюнча алардын атасын жеңген хандын аялдары болушу керек». [87.75].

Каныкейдин аты эпикалык чыгармаларда эле эмес, баатырдык дастандарда да жолугат. Казактардын баатырдык дастаны болгон «Шора-батырында» Шора баатыр Караман хандын карындаштарынын бири - Каныкейге үйлөнөт. Ал эми анын досу Исинбай Таныкейге үйлөнөт.

Казак эпосторунда жана баатырдык дастандар менен жомоктордо Каныкей жана Таныкей деген ат менен душмандардын кызы аталганы кызык.

Салттуу образдарга айланган Каныкей жана Таныкей аттарынын этимологиясын ачууга аракет кылалы: Манастын Каныкейи жөнүндөгү маалыматтарда биз Каныкей деп кандын аялын атайт деп белгилегенбиз. Санирабиганын Каныкей деп аталганы – ал Атемирхандын кызы жана Манастын зайыбы болгондугунан. Ал эми башка фольклордук чыгармалардагы Каныкей деген аттар жөнүндө эмне демекчибиз? Анын баары бир эле маанини берип жаткан жокпу? Чындыгында андай эмес.

Казак эпикалык көз карашта жана баатырдык жомоктордо жолуккан Каныкей биздин болжолдообуз боюнча кан жагынан тууган эмес, жат дегенди, а Таныкей (тан – морфеми жер, мекен деген түшүнүктү билдирет) өз жерлик дегенди билдирет. Балким биздин үй-бүлөлүк лексикондо колдонулган «жат кыз» деген түшүнүк ушундан чыккандыр. Түрк уламыштарынын жалпы мотивдерин изилдегенде мифтик ой-жүгүртүүдөн чыккан параллелдерди эсепке албай кое албайбыз. Көз караштар окшош: биздин уламыштарда кездешкен даракка, сууга, тоолорго, түскө, сандарга табынуу, жана башка онгондордун окшош көз карашы менен улуттун руханий-моралдык жана психологиялык дүйнөсү жөнүндө айтылат.

Өйдөдө түрктөрдүн сууга сыйынуусуна токтолдук, ал эми азыр тоого табынууга токтоло кетели. «Байыркы Азербайжандын, Алтайдын жана түрк тилдүү элдердин ишеними боюнча тоо да, дарак да – коргоочулар, ата менен эне; алар өлкөнү, элди коргошот» [42.258]. Тоого, даракка болгон мифтик көз карашка, аларга биздин бабаларыбыз катары ишенүү менен тайынууга «Коркут ата», «Урал-баатыр», «Маадай Гара», «Манас», «Алпамыш», «Көр уулу» эпосторунда жолугабыз. Бул уламыштар

да тоо жөн гана пайдалуу жай болбостон, ошондой эле касиеттүү коргоочу.

«Көр уулу» уламышында жоолор менен куулган Алы жана Көр уулу акыркы көз ирмемде тоого карай качышат. Атасынын кеңеши боюнча Көр уулу бекем чепке окшогон Чянлибелди мекени катары тандайт. Бул тандоого байланыштуу эпизодго көңүл бөлөйлү:

«Алы киши сурады:

Уулум, бул жер кандай экен?

Ровшан жооп берди:

Ата, бул ар жагынан жардуу аскалар, мунарык жана туман менен тегеректелген тоо кыркасы экен.

Алы сурады:

Уулум, бул тоо кыркасынын айланасында бийик аскалар бар бекен, карап койчу.

Ровшан жооп берди:

Көрүнүп жатат, ата. Бирөөсү оң жактан, экинчиси сол жактан. Аларды кар басыптыр.

Алы айтты:

Уулум, мен так ушул жерди издеген болчумун... мен бул жерди абдан жакшы билем. Жаш кезимде мен бул жерде ат чаап, көптөгөн жейрендерди атып, сан миңдеген эликтерди уулагам. Бул менин эски аң уулоочу жерим. Бул жерди Чянлибель деп аташат. Биз бул жерде отурукташыбыз керек. [28. 14].

Чянлибель сөзүнүн этимологиясын ачкан Мирали Сеидов төмөнкүнү жазган: « Чянлибелге байланыштуу айтылгандан биздин доорго чейинки экинчи миң жылдыкта аккад, грек жана семит элдеринде «бель» деген сөз бабаны билдиргени келип чыгат» [42. 278]. Биз «Манас» эпосунда кездештирген «Азоо-Бел», «Кара-Бел» топонимдери жалпы түрктүк көз караштын бирдей мотивдери жөнүндө айтууда. Уламыштан белгилүү болгондой эле Кытай, Калмактар менен согуштарда Жакып бай өзүнүн

инилеринен айрылат. Тоолордо жайланышкан Жакып өзүнүн чачылган элин чогулта баштайт:

«Азган менен тозгондон
Ата-энеден бозгондон,
Ар кайсысын бир жактан
Айдап келип кошкондон
Жетимиш болду түтүнү
Жетип барып арыз айтып,
Жер алууга күтүндү.
Иленин башы Үч-Арал
Ататып алды жерине,
Азыркысын жайлап тур
Азоо-белдин белине»[2.201].

Так ушул жерде Азоо-Бел и Чянлибел топонимдеринин ортосундагы мифтик жана семантикалык тектештик аныкталат. Азоо-Бел Чянлибелдин маанисине жакын азаптуу ашууну билдирет. Бул үзүндүдө колдонгон «жетимиш», «жети» сандары жалпы түрктүк мифологиясынын касиеттүү сандары болуп саналат. Чянлибел топоними жана «Көр уулу» уламышында эскертилген башка жерлердин аттары Азербайжандын кайсы регионуна караштуу экендигин изилдеген А.Фарзали мындай деп жазган: « XVI кылымдардагы аттар жана жерлердин («Көр уулу» уламышындагы топонимдер жөнүндө айтылып жатат — А.Ж.) бүгүнкү Кельбазар районундагы жерлер менен окшоштугун карагылачы – Чянлибел – азыркы Башлыбел, Делидаг жана Гарачянли тоолору; Аг Гая — азыркы айыл жана Аг Гая аскасы, Агъятаг жана Гялин гаясы бул адрестер менен шайкеш келишет» [18. 82].

А.Фарзалинин ою боюнча Көр уулунун негизги «турак жайы» — Чянлибел, бул Кичи Кавказдын тоолору, т.а. Карабахтын ойдуңдарынын калкы ар жай сайын бара турган Кальбаджар тоо платолору. Кельбаджардын географиялык орун алышы жана топонимиясы бул болжол-

доо чындыкка туш келгендиги жөнүндө айтууда.

Биз «Манас» эпосунда жолуккан кээ бир топонимдер, Кельбаджардын территориясында бар экендиги кызыктуу фактылардын бири болуп келет. Мындай тектештикке көңүл бурайлы: «Манастагы» Ала көл, Кельбаджардагы Алагөллар, «Манастагы» Аг Гая, Кальбаджардагы Аг Гая, «Манастагы» Алмалы, Кальбаджардагы Алмалыг ж.б. Ушул топонимдердин бири Алмалыга токтоло кеткибиз келип жатат. Орто Азияда жана Казакстанда кең жайылган «Алмалы» — бул жерлердин, жолдордун, тоолордун, айылдардын жана шаарлардын аттары. А Кельбаджарда бул ат менен бир эле айыл аталып, жана бул аттын башында Орто Азия жатат деп божомолдонууда. Балким, кандайдыр бир тарыхый доордо Түштүк Кавказга көчүп келген түрк уруулардын бири өзү менен «Алмалы» тууган топонимин ала келишкендир. Убакыттын аныкталган бир аралыгынын ичинде «Алмалы» топоними этнотопоним «Алмалыгга» айланып кетсе да, бул сыр эч ким тарабынан ачылган эмес. Кальбаджар айылы Тюркешсванд (түркөш менен байланышкан — А.Ж.) — бул кудуреттүү түрк уруусу — түркөштөрдүн атын алып жүргөн этноним экендиги да чындыктан алыс турбайт. Так ушул жерден жалпы түрктүк параллелдерди тек гана эпикалык көз карашта, жомок-эпикалык чыгармачылыкта эмес, ошондой эле дүйнө жүзүнө тараган мекендештердин этнографиясында, этнотопонимиясында да изилдөө керектиги чыгат. Биз «Манас» жана «Көр уулунун» ортосундагы параллелдерге ар кандай көз караштардын жарыгында келүүгө бир топ негизибиз болсо деле ошол окшоштуктун эң маңыздуу элементтерине токтолуп кетүү керек деп санайбыз.

Түрк уламыштарынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири — каарман жана анын тулпары — «Манаста» да, «Көр уулунда» да өзгөчө көңүл бурдурат. Манастын эки

жылкысы бар: Аккула жана Камбарбоз. Көр уулунун да эки аты бар: Гырат жана Дюрат.

Аргасыздан төмөнкү суроого жооп издей баштайсың: эмнеге эки ат? Жооп мындай: Аккула менен өзүнүн кайраттуулугу, жана тездигин салыштыра ала турган ат жок экендигин көрсөтүү үчүн керемет күчкө, кайратка, чабууга ээ эмес Камбарбозду сюжеттик окуяларга киргизүүгө туура келет. Манас айтчулар муну атайын, Аккуланын Камбарбоздон болгон айырмасын, күчтүүнүн алсыздан айырмасын көрсөтүш үчүн ойлоп табышкан. Алар муну менен эсибизде башкы каармандай эле сүйүктүү аттын образын сактаганы тырышышат. Каарман жана анын тулпарынын ортосундагы кыйбастыгы түрк эпикалык көз карашта кызыл сызык болуп өтөт. С.Орозбаковдун вариантында: «Манас жана анын тулпары бир күндө туулушат. Чыйырды Манасты төрөп жатканда, анын Жакып бай кара жалдуу жылкыга азыр эле туулган Ак кула тайды – Аккуланы алып келет. Ошентип, баатыр менен тулпардын ортосундагы ымала мамилелери алардын туулган күнүнөн баштап башталат. Түрк эпосунда бул байыркы мотив кең жайылган. Мисалы, «Көр уулунун» Азербайжан вариантында каармандын уулу Гасан жана баатырдын аты Гыраттын жээрде тайы бир убакта төрөлүшкөн [87. 57].

Көр уулунун жиндери (делилер) турак жай катары Чянлибелди тандашат, а Манастын чоролору – Таласты. Бирөөсү Чянлибелде жашоо тартибин сактаса, экинчиси Таласты карайт. Көр уулунун Мисри канжары Манастын мисир чебери менен жасалган канжарындай эле курч, мыкты жана өткүр. [89. 231]. Көр уулу арамы жок, куулуктан жана арамзалыктан алыс эр жүрөк баатыр. Манас элдерге ишенип, баарына ак ниети менен мамиле кылат. Бирок эки каармандын тең момундугу аларды куулук менен эки жүздүүлүктүн алдына коёт. Каармандар оор абалдан тек гана өзүнүн эрдиги жана кайраттуулугунун

аркасынан чыга алышат. Көр уулу да, жиндер да жолго чыгаар алдында Нигяр ханумдун кеңештерине кулак салышат. Манас жана анын кырк чоролору согуш алдында Каныкейдин накыл сөздөрүн жана ак батасын алмайынча аттанышчу эмес... Нигярга да, Каныкейге да кээ бир кездерде боло турган окуялар түшүнө кирет, ошондуктан алар ошол жөнүндө күйөөлөрүнө эскертип коюшат. «Көр уулунун» жана «Манастын» духундагы окшош мотив – балалуу болууну көксөө болуп саналат. Бул мотив жалпысында түрк эпикалык чыгармачылыкта кең тараган. «Манас» эпосунун эң башында келечектеги Манастын атасы Жакып бай мындай деп арман кылат:

«Тукуму жок өтөм деп,
Туяксыз кандай кетем деп,
Жалгыз куу башым бар,
Датым кимге жетем деп,
Күндө-түндө тыным жок
Дүнүйө жыйдым эпендеп,
Ажал жетсе бир күнү
Акыретке кетем деп,
Артымда туяк болбосо
Артык дөөлөт нетем деп» [2. 197]

Көр уулунун деле мураскери жок. Бул баласы жоктук Нигяр ханымды түйшөлтөт. Эгерде «Манас» эпосунда кайгырган Жакып бай өзүнүн аялы Чыйырды Байбичени жемелесе, «Көр уулу» уламышында Нигяр ханым Көр уулун зекийт:

«Чанлибелдин ажарын гүлдөр ачат,
Эгер гүлдөр куураса, кимдер жулат?
Балапанын эрчитип куштар учат,
Неге сени эрчиген балдарың жок?» [28–81]

Көрүнгөндөй эле, эки уламышта тең баласы жоктук кайгы катары сүрөттөлөт. Тарыхый согуштардан «пайда болгон» эпикалык адабиятта бул кайгырууну трагедияга

чейин көтөрүштү, анткени бала – тукумдун улантуучусу, айрыкча эркек бала – үй-бүлөнүн, элдин ар-намысын, аброюн коргоочусу. Эркек бала – деген ошондой эле жылдап топтолгон материалдык мурастын мураскери. Жакыптын жана Көр уулунун кайгыруусунун маңызы негизинде жалпы мотивди билдирет. Ошондой эле түрктүк эпикалык чыгармачылыкта, ошону менен бирге «Манаста» да колдонулган «боз» (Камбарбоз, Акбоз - жылкылар) жана «гыр» эпитеттеринин ортосунда тематикалык жакындык бар.

«А.Эльбрус негиздүү далилдерди изилдеп отуруп «гыр» сөзү – «боз» сөзүнүн синоними деген корутундуга келген. [48. 38]. Бул нерсенин натыйжасы катары Гырат, чындыгында эле Бозат экендиги далилденүүдө. Бул көз караштан бүгүнкү күнү жалпы түрктүк лексикондо колдонулган «бозгыр» сөзүнүн түшүндүрмөсү да кызык. Балким боз талааларды, чөлдөрдү «бозгыр» деп атаган түрктөр бирдей мааниге ээ болгон «боз» жана «гыр» компоненттерин бириктирип бир сөздү алышкандыр.

М.Сеидовдун ою боюнча «гыр — түрк тилинде көп мааниге ээ. Анын «тоо кыркасы», «тоо ашуу», «тоолуу талаа», «бийиктик» деген маанилери бар. [42. 281]. Нахчыван Автономдук Республикасынын бир топ региондорунда «гыр» сөзү өйдөдө айтылып кеткен эпитет катары колдонулат. Элде «малды гырга алып барып жатамын» дешет. Бул жерде «гыр» — талааны, жайытты билдирет.

Түрк уруулар кумыктар деле «гыр» сөзүн «талаа» маанисинде колдонушат. Далилдеш үчүн кумыктардын бир тамсилине көңүл бурайлы: «Эренлер уйде тувар, гырда олер» (Эркектер үйдө төрөлүп, талаада өлүшөт).

Түрк эпикалык чыгармачылыгынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп түш көрүү мотивдери саналат. Эпикалык каармандар боло турган окуяларды алдын ала түштөрүндө көрүп, кийин ал түштү акыл-эстүү адамдардын жардамы менен түшүнгөнү аракет кылышат. Ошен-

тип алар өзүн жоготпой божомолдонгон абалга даярданышат. «Гильгамеште», «Коркут атада», «Манаста», «Алпамышта», «Чоро-Баатырда», «Кө-р уулунда» жана көптөгөн башка, биз атабаган түрк уламыштарында эпостун негизги сюжетине жардам берген түш көрүүгө байланыштуу эске калаарлык кызык эпизоддор бар.

«Гильгамеш» уламышынын каарманы — Урук өлкөсүнүн ажосу жана жеңилбес баатыр Гильгамеш Энкюдуну — жапайы талаанын эр жүрөк уулун биринчи жолу түшүндө көрөт. Ал киши кийин анын жолдошу жана агасы болот. Гильгамеш бул тууралуу апасына төмөнкүлөрдү айтат:

«Энекем, бүгүн мага бир түш келди.

Асмандагы жылдыздарды көрдүм.

Теңирден башыма таш түшкөндөй болду,

Аны жерден көтөрсөм, менден оор экендигин сездим.

Силкигим келди, ордуна жылган жок.

Ага бүт Урук калкы көтөрүлдү.

Адамдар биригип алып ага барышты. Кайраттуу жигиттер аны ар жагынан тегеректеп алышты» [14. 15].

Акылман апасы бул түштү минтип чечмелеп берет:

«Сен жерден көтөргөн, сенден оор болгон адам,

Силкигиң келип, бирок силкий албаган,

Сүйүктүү аялыңдай кылып кучактаган,

Мага алып келген адам

Сенин күчтүү жолдошун, досун, куткаруучуң болот» [14. 15].

Бир аз убакыттан кийин Энкюдуну «курчалган» Урукка – Гильгамешке алып келишет. Гильгамештин түшү чындыкка айланат. Ушул учурдан баштап Энкюду менен Гильгамештин ортосундагы чыныгы достук башталат.

«Манас» эпосунда биз ушундай эле мотивге кездешибиз. Ислам динин кабыл алган Алмамбет өз атасы тара-

бынан куугунга жана кысымга чыдабай, тууган жеринен аргасыздан качат. Биринчиден ал ислам динине жүрөгү менен байланган эр жүрөк Көкчөнүкүндө токтогон. Көкчө Ал-мамбетке Куран, ислам дини, Пайгамбар – кадырдуу Мухаммед жөнүндө толук маалымат берди. Исламды чын дили менен кабыл алган ал намаз окуганды таштабайт. Бирок аны менен Көкчөнүн ортосундагы мамилелери сууктап кеткендиги үчүн Алмамбет кандай болсо да Манас менен таанышкысы келет. Алмамбет Манасты издөөгө чыкканда, Манаска анын келиши жөнүндө түш кирет. «Манастын түшүнө курч канжар кирет. Ал ошол канжар менен ташты чапса, таш жарылат. Ал канжарды куруна байлаган кезде канжар чоң арстанга айланат. Арстан бир заматта жыланга айланат. Жылан кушка айланып, Манастын колуна конот. Канжар, арстан, жылан жана Манастын колуна конгон куш — бул эр жүрөктүү Алмамбет» [62. 272].

Алмамбеттин келиши Манасты, Каныкейди жана кырк чоронун көңүлүн шат кылат. Манастын энеси Чыйырды кайраттуу, жеңилбес Алмамбетке өзүнүн эмчек сүтүн берет. Ошентип Манас менен Алмамбет эмчектеш болушат...

«Көр уулундагы» Нигярдын түшү, Каныкейдин «Манастагы» түшү башка эпизоддордой эле эске калаар эпикалык боектор менен сүрөттөлгөн. «Көр уулунун Баязидге сапары главасында Нигярдын түшүнө Эйваздын туткунга түшүп калганы кирет. Нигяр ханымдын түшү мындай баяндалат: «Түндүн ортосунда ал уктады (Нигяр — А.Ж.). Ал көздү жумган чакта эле түшүнө кан көлү кирди, а Алайпозан, Тохмагвуран жана Эйваз ошол көлдө экен. Бирок Эйваз чөмүп кеткенге аз эле калыптыр. Нигяр коркконунан ойгонуп, секирип туруп Көр уулуна барат. Ал ага мындай дейт:

Айтылган убакыт өттү.

Бирок Эйваз кайткан жок.

Душмандар анын канын ичишти,
Эйваз кайтып келген жок, кайткан жок.

Чянлибел өлкөсүндө,
Эйваз ханды эскерүүдө жан дүйнөм.
Кан көлүндө чөгүп жатат,
Эйваз кайтып келген жок, кайткан жок [28. 192, 193].

Нигяр Көр уулунун түшүн ыр катары чечип бергени кызык: «Душмандар анын канын ичишти» же «Кан көлүндө чөгүп жатат» саптары — бул Нигяр ханымдын түшүнө кирген «кан көлү». Чындыгында бул түш башка келип, Көр уулуна Баязид жеринде Халилдин туткунуна түшкөн паша Эйвазды, Алайпозанды жана Тохмагвуранды зындандан бошотууга туура келет.

«Манас» эпосунда Манастын өлүмүнөн кийин эч ким аны кайта тирилет ойлобойт. Бирок анын кыйышпас жубайы жана жолдошу Каныкейге түш келет. Ал Манастын кайта тирилишине ишенет. Түш мындай сүрөттөлөт: «Бир жолу Каныкейге караңгы айлуу түндө дөбөнүн артынан ай чыкканы, кара баскан жарык күнү дөңсөөнүн артынан күн чыкканы жана оттун артынан терек көтөрүлүп турганы түшүнө келет. Дарактын бир бутагы ийилип, айды жабат. Башка бутак келип, күндү жабат. Күн отурганга чейин көлөкө кылып турат. Каныкей жылмайып ошол көлөкөнүн салкынында эс алып отурат. Бутактардын бири ийилип асмандын жарыгын жабат. Жылаңач тоодой болуп Жакып бай ошол көлөкөнүн астында уктап жатат. Бир бутак ийилип бүт жерди жабат. Жер көрүнбөй калганда күн жарыгында Байдөөлөт байбиче келет» [62. 272].

Каныкейге ушул түш киргенден кийин анын кайната-сы Жакып элге Манастын тирилгендиги жөнүндө жарыялайт, келининин түшүн жоруйт.

Жалпылап айтканда түш көрүү, келечекти алдын ала сезүү түрк элдеринин диний көз караштары менен тыгыз байланышкан. Бул байланыштардын баардыгынын башатында шаманизм – баштапкы диний көз караштар жатат. Каныкейдин түшүнө кирген терек мифтик ишенимдердин доору жөнүндө кабар берет – шамандын добулбасында тартылган «өмүр дарагы».

Шамандардын дүйнө-таанымы түрк эпикалык ой-жүгүртүүсүндө ушул убакытка чейин жашап келет. Мунун баары биз изилдеген уламыштардагы жалпылыктарда жана өзгөчөлүктөрдө далилденген.

б) «Манас» жана «Коркут атадагы» параллелдер

Түрк элдеринин руханий мурасы болгон кыргыздардын эпосу «Манастын» жана огуздардын «Коркут ата» уламышынын руханий жакындыгы, сюжетинин, поэтикалык туюнтмаларынын окшоштугу жаралгандан бери биздин баатырдык эпосторубуздун булагы, жол баштоочусу болуп эсептелип калгандыгы табийгый көрүнүш. Бул жалпы көз карашка, каада-салтка, улуттук-руханий, этнопсихологиялык мүнөзгө ээ болгон түрк урууларынын эки сабагына таандык болгон огуздардын жана кыргыздардын эстелиги, биздин орток маданиятта бир топ далилдүү параллелдерди көрсөтүп турат.

«Манас» жана «Коркут ата» эпосторунун ортосундагы белгиленген руханий-моралдык, көркөм эстетикалык, тарыхый-философиялык параллелдерди конкреттүү талдоо аркылуу бир катар суроолорго жооп издегенге аракет жасап көрөлү.

Эскерте кетсек, «Манас» эпосунун башында бала көрбөй, көзүнүн жашын он талаа кылып ыйлап отурган Жакып бай (төрөлө элек Манастын атасы – А.Ж.) менен жолугабыз. Мураскор уулу жок Жакып өзүнүн зарлага-

нын байбичеси Чыйырдыдан жашырбагандыгы «Коркут атадагы» Байбөрөктүн күйүтүнө окшош. Байбөрөк да андан «эмнеге ыйлап жатасың» деп себебин сураганда ал: «Газан хан, кантип ыйлабайын, кантип зарлабайын? Уулуң тирегиң, ага-тууганың, ишеничиң жок. Алла мени каргады... Беки, мен сенин тактың үчүн ыйлайм. Мен өлгөндө менин ордумду эч ким баспайт» – дейт [27. 150].

Жакып бай менен Байбөрөктүн бул тилеги чындыгында жалпы түрктөрдүн эпикалык көз карашынан жаралган. Уулу жок Жакыптын: «жер бетинде из калтырбай» дегени менен Байбөрөктүн «өлгөнүмдө менин ордумду басар эч ким жок» дегени биз үчүн элдик оозеки чыгармачылыгында такай жолугуучу тааныш мотив.

Биздин ата-бабалар мураскору жок калбаш үчүн жетим-жесирдин көңүлүн алып, кембагалга кийим берген, ошондуктан: «Ала-Тоодой эт берип, Ысык-Көлдөй чык» берип, түлөө өткөрүшкөн. Мындай иш-чараны байыркы лексикондо түлөө деп аташкан. Азыркы тойлордогу салттан айырмаланып ал «тойдо» түрк элдери чогулушуп, Алладан баласы жок үй-бүлөгө бала сурап беришкен. Мындай иш-чараларга ал учурда уруунун аксакалдарын, байларды жана кедей-кембагалдарды да чакырышкан: Алар менен кошуп башка уруулардын да өкүлдөрүн да коноктошкон:

«Кара-Шаар калмагы
Кары-жашы барганы.
Кырда жаткан кыргыздын
Кыйласы барды бул тойго
Алтайдагы казактан
Арбын барды бу тойго» [69. 34].

«Манас» эпосунда сүрөттөлгөн кыргыз-кытай, кыргыз-калмак, кыргыз-монгол согуштарына карабай, тойго алардын өкүлдөрү да сыйлуу конок катары чакырыла берет. Бул түрк элдеринин боорукерлигине, тынчтыкка умтулгандыгына, адамгерчилик сезимине байланышкан.

«Манас» жана «Коркут ата» эпосторунун ортосунда байланышкан дагы бир окшоштукту тапсак болот: «Уулу жоктугунан жемеге алынган хан Жакып «Коркут ата-дагы» Дирса ханга окшош. [17.80]. Окшоштукка көңүл бурсак. Баласы жоктугунан зекүүгө калган Жакып бай элдин жүзүнө тике карай албай, жемеден чарчагандыгына байланыштуу байбичесине төмөнкүлөрдү айтат:

«Баштатадан тек жүрдүм,
Бала болор деп жүрдүм,
Байкабастан көп жүрдүм
Кутмандуудан бата алдым,
Куруп калсын дүнүйө,
Куу баш Жакып атандым.
Карыды Жакып куу баш деп
Калктын баары сени айтат
Катыны жүрөт туубас деп» [69.37].

«Коркут ата китебинде» Дирса хан өзүнүн уулунун курагындай болгон кезде уулу жок эле, ошондуктан Бугадж хан аны кара чатырга киргизет. Дирса хан тойдон ачуулуу кайтып, аялына: «Сенин айыңанбы же менден-би, Алла бизге эркек бала бербеди?» дейт. [27. 133].

Эки эпосто тең уулу жок үй-бүлөлөр «чоң той» беришет. Ал эми ошол тойдо чогулган адамдардын батасынан кийин туулган балдар эпикалык салт боюнча Жакыптын уулу Манастай, Дирстин уулу Бугадждай касиеттүү күчкө, жеңилбес кубатка ээ...

«Түрк баатырдык эпосторунун (ошондой эле тарыхый үгүт-насыят аңгемелеринде) негизги атрибуттарынын бири болуп баш кесүү, кан агызуу болуп эсептелет. Коркут ата өгүзнамесинде баатырлар баш кесип, кан агызганы менен мактанганы же бири-бирин «эмнеге сен баш кесип, кан агызган жоксуң» деп жемелешкени бекер эмес.

Бул ат минген көчмөн түрк коомунан талап этилген турмуш мыйзамченемдүүлүгү, ал мыйзам боюнча ким баш кесип, кан агызса аны такка отургузушкан...» [13. 24].

Манас өспүрүм кезинен бери эле «душмандардын башын кесип, кан агызса» — бул «Манас» эпосунун баатыры, ошондуктан аны хан тактысына шайлап, элдин тагдырын табыштайт. Манас алгач жоокер, аскер башы демек бүткүл элдин сүймөнчүгү. «Түрк коомчулугунда жаратылыштын катаал мыйзамына туруштук берген күчтүү элдин гана жашап кеткенге мүмкүнчүлүгү болгон» [13. 24]. Чачырап кеткен кыргыз уруулары Манастын кол алдына топтолуп, өзүнүн алгачкы мамлекеттүүлүгүнө, цивилизациясына кайтышат. Бул биримдикти Манас гана камсыз кылат....

«Коркуттун баатырлары досторуна, берилген кызматчыларынын көмөк суроосуна канчалык деңгээлде ак жүрөгү, чын дили менен боор тартып мамиле кылса, уругунун, жакындарынын канын төгүп, башын кескен душмандарына ошончолук деңгээлде таш боордук, ырайымсыздык, кечиримсиздик менен мамиле кылган». [39. 7]. «Манас» эпосунун каармандары да так ошондой мүнөзгө ээ. Кытай падышасы Алмамбет да ислам динин кабыл алганы үчүн атасы тарабынан кысымга, куугунтуктоого кабылып, башка мамлекетке качат. Манас ак жүрөгү, чын дили менен кайрылган Алмамбетти ак дили, сый-урматы менен тосуп алат. Бир аз убакыт ичинде Алмамбет Манастын эмчектеш тууганы, кандуу согуштарда оң колу болуп калат.

«Манас» жана «Коркут ата» эпосторундагы орток штрихтерди издеп жатып, социалдык жашоонун мыйзамдарынан жана баатырдык сапат-касиеттердин моралдык-психологиялык артыкчылыктарынан баштап окшош жана жалпы каада-салттарды табабыз. «Коркут ата» уламышында хандардын ханы жыл сайын той берип,

ошол тойдо өзүнүн байлыгынан бөлүп берип, социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирип турчу. «Манас» эпосунда да эпостун баатыры «хандын байлыгы – элдин байлыгы» деген салтты карманат.

«Манас» эпосунда да, «Коркут ата» эпосунда да түрк эпикалык чыгармачылыктын жалпы тартиби боло жаздаган «баштапкы каармандыктын» мотиви даана көрүнүп турат. Манас 14-15 жашынан баштап эле «баш алып, кан агызып», өзүнүн баатырдыгынын алгачкы барактарын жазат. Касиеттүү күчкө ээ өспүрүм үйүр жылкысын уурдаганы жаткан калмактарды сабап, кууп чыгып, атасына кол салганы жаткан алардын башчысын ошол эле жерде өлтүрүп коёт.

Манастын касиеттүү күчкө эгедер экендиги кошуна мамлекеттерге да угулат. Кытай падышасы Эсен хан аны өспүрүм кезинде эле өлтүргөнгө аракет кылган эле, бирок ал ою ишке ашпай калат. Манас аны да жеңет.

«Коркут атада» да Гамбөрөктүн уулу Бамсы Бөрөк 15 жашында каракчылар менен күрөшүп, соодагерлердин товарын кайтарып берип, атак-даңкка жетет. Уламыштын башка главасында баатыр өгүздү өлтүрүп, аны үчүн «Буй-Гадж» атка конот.

Көрүнүп тургандай, бул аттарда да укмуштуулук элементтери бар. Ар бир адамдын аты анын инсандыгынан кабар берип турат. «Манас» жана «Коркут ата» чыгармасындагы жолуккан каармандардын мифологиялык байланыштарын карап көрсөк: «Манаста» баатырлар: Кара Жолтой, Акбалта, Ажыбай, Алмамбет, Карабайыр, Карабөрк жана башкалар. «Коркут ата» чыгармасындагы баатырлар: Гарапондун уулу Дели Бутаг, Сельджуктун уулу Дели Тундар, кулуну бар Бөйрөк, колу кандуу Гантурал чал, Дели Домрул, Салур Газам жана башкалар.

Бул уламыштардагы баатырдыктын атрибуттары түрдүү

түстөр менен сүрөттөлгөн, айбаттулукту, шаңдуулукту, жеңилбестикти билдирген түс – кара: «Чабарман Гаракүнгө, Алла Гарадерде берген Газандын агасына, жини келсе кара ташы чаңга айланткан огуздун терисинен ашатылган кара жабуулуу бешикке жетти» [27. 175].

Ак, боз, түркүн түстөр бул эпосторго мүнөздүү келет. «Коркут атадагы» «Ала-Даг» (ала-тоо) аталыш «Манастагы» «Ала-Тоого» (ала аска) окшош. Кыргызстандагы Теңир тоо кыркаларынын бири Ала-Тоо (түстүү аска) деп аталат.

Түрк элдеринин ислам динине чейинки жомокторунда, уламыштарында, мифтеринде, эпосторунда такай жолуккан персонаж жашыл кийим кийип, боз ат минген Кызыр пайгамбар. Кызыр Иляс кырсыкка түшкөндөргө, кедей-кембагалдарга, өз укугуна жете албай жаткандарга, сүйүшкөндөргө жана баатырларга капыстан кол учун созуп жардам берип, кайып болуп кетет.

«Манас» эпосунда жашыл кийим кийип, боз ат минген Кызыр пайгамбар көрүнүп, Манаска келечекте колдоп жүрөөрүн айтат. «Коркут ата китебинде» да Кызыр Иляс Дирстин уулу – Бугаджды өлүмдөн сактап калат: «Жигит ал жакка кулап түшкөндө Кызыр анын жанында пайда болуп калды. Ал анын жарасын үч жолу сылады да «Жигит, коркпо, бул жаракат сени үчүн өлүм алып келбейт. Тоо гүлү менен эненин сүтү сени дарылайт» [27. 137]. Кызыр пайгамбар жөнүндө айтып жатып, бул образдын ислам дининен кийин оозеки чыгармачылыкта жана жазма адабиятта да белгилүү деңгээлде «редакциялоодон» өткөндүгүн белгилей кетиш керек. М.Г.Тахмасибу боюнча: «Исламизмдин, айрыкча шейизмдин жайылышы менен эпикалык чыгармачылыкта Кызырдын культун Алинин культу сүрүп чыгарган» [7. 6].

«Манас» эпосунун дагы бир изилдөөчүсү профессор Абдильгадыр Инандын ою боюнча биздин улуттук уламыш-

тарыбыздын бири – «Манас» эпосу өзүнүн ичине мифологиялык уламыштардын аз эле элементтерин камтыйт. Бул көз караштан алганда «Манас» уламышынын каармандары «Коркут атадагы» каармандарга окшош» [53. 237].

«Манас» жана «Коркут ата» уламыштарынын ортосунда көптөгөн окшоштуктарды атай кетсе болот. Бирок мен бул параллелдердин майда-чүйдөсүнө көңүл бөлүп отуруну туура көргөн жокмун, ошондуктан көзгө көрүнүктүү жана мүнөздүү штрихтерге гана көңүл бурууну туура көрдүм: «Манас» эпосундагы терең урмат-сыйга ээ болгон «акылман Бакай» огуздардын «журт атасы Коркуттун бир катарында турат. Эгер Бакай өзүнүн акылман кеңештери менен Манас баатырды жеңиштерден жеңишке жеткирип жатса, Коркут өзүнүн акылман насыяттары менен огуз элинин ички биригүүсүнө жетишип, мекенинин сырткы баскынчылардан коргонуусун шарттайт. Манастын кырк чоросу Коркут ата копузу менен даңктаган баатырлардай эле каармандыкка ээ. «Каапырлардын ханы болгончо өз элиңдин кулу бол» деген Манастын сөзү «Коркут ата» дастанындагы каапырлар менен кандуу күрөшкө чыккан огуз баатырларынын духун сүрөттөп тургандай. Так ушул жерден уламыштарда чагылдырылган ислам дининин ишенимдерине бир аз токтоло кетсек.

С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун вариантында Манастын Меккеге сапары жана бул сапарга чыгуунун реалдуу себептери ислам дининин көз карашы боюнча кызыгууну туудурат. Алтымышка чыккан Манастын сүйүктүү зайыбы, таянычы Каныкейден баласы жок. Аргасы калбаган Манас Меккеге барып, ыйык жерден сыйынса тилегине жетеби деген ойго жетеленет. Ал жолго камданып жатканда Каныкейдин боюнда бар экендиги жөнүндө кабар келет. Манас сапарга чыгууну токтотот. Акыры Манастын уулу – Семетей төрөлөт. Бир

нече жылдан соң Манас дагы бир жолу Меккеге барууну чечет. Кырк чоронун ичинен Алмамбет, Сыргак жана Токотайды алат. Алар Мекке менен Мединадан жана Мухаммед Алейхисаламга таазим кылып кайтып келе жатып, каапырлар, каракчылар менен жолугат. Ал согушуп жатып, бир топ жоготуулар, оорчулуктар менен өз жерине кайтып келет.

Мунун баары Манастын өмүрүнө коркунуч келтирсе да, анын ислам динине, жана ал диндин негиздөөчүсү — Мухаммед Пайгамбарга ишенгендигин билгизгендигин көргөзүүдө.

«Коркут ата» уламышында огуз баатырдын душмандары – каапырлар. Баатырлар намазга жыгылып бүтүп, Алладан каапырларды жеңгенге жардам сурашат, бул алардын ислам динине баш ийгендигин тастыктап турат. Ошондо Коркут ата мекендештеринин жүрөгүнөн, акыл-эсинен орун алган ишенимди төмөнкүчө даңктайт:

Эгер даңктай баштасам, мактоонун баары Кудайга!
Даңктын баары жан досу Мухаммед Аллехсаламга!
Мухаммеддин оң жагында Абубакирге алкоолор!
...асмандан түшкөн илими – мактоонун баары Куранга!
Ал Куранды жазганда, аалымдар окуп үйрөнгөн –
Урфандык аалым Осмонго атак-даңктар ошого!
Жайлуу жерде курулган Мекке көрктүү баарына,
Атак-даңктын баардыгы
Меккеге барып, аман кайткан Гаджыга! [27. 130, 131].

С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда Айгожо аттуу мусулман Манаска «Ачалбарс» канжар берет. Бул Мухаммед Пайгамбардын Айкожо аркылуу белекке берилген кут деген маанини билдирет. Айкожо Манасты беш жүз жыл күтүп жүрүп, таап, канжарды тартуулайт. Бул эпизоддон Мухаммед Пайгамбар Мана-

ска «Ачалбарс» канжарын берип, ал – ислам дининин душмандарына каршы күрөштө күч берип тураарына, Манас бул миссияны аткараарына ишенимде болуп, санаасы тынч болооруна ишенет. [55. 34].

Бирок «Манас» жана «Коркут атадагы» бул эпизоддор чыгарманын «жалаң гана» ислам динине таянаарын так кесе айтпайт. Чындыгында бул уламыштардагы «аскерий демократиянын» натыйжасы болгон ислам элементтери үстүрттөн эле сүрөттөлөт. Биз жөн гана «Манас» жана «Коркут ата» уламыштарындагы окшоштуктарга көңүл бурдурайлык дегенбиз.

«Манас» жана «Коркут ата» эпостору көптөгөн белгилери боюнча тарыхый бирдейликтерди, типологиялык жана генеологиялык окшоштуктарды камтыйт. Бул эпостордогу жүрүм-турум, мораль, тартиптүүлүк, көчмөндөрдүн мыйзамы, аскерий салттар уламыштын лейтмотиви катары көңүл бурдурат.

Эгерде «Коркут ата» чыгармасындагы огуздардын ислам динине чейинки жашоо-тиричилигинин жана тарыхынын көркөмдүк сүрөттөөсүнө көңүл бурганыбызда «огуздардын негизги жашоосу кыймылда» болгондугун көрөбүз, мындайча айтканда мал-чарбачылык, жылкы, төө багуу. Алар көп эт жеп, кымыз, сүттөн жасалган тамак-аштарды жана суусундуктарды ичишет. Чатырларда жашапшат. Огуздун терисин аштатып, бала жаткан бешиктин жапкычы кылып, кээ бир курал-жарактардын (жаа, салмоор) бөлүктөрүнө пайдаланышат. Басаттын жаасы эчкинин шыйрагынан жасалган. Курал-жарактардын ичинен жаа, жебе жана канжар өзгөчө орунга ээ. [27. 16].

Кыргыздардын «Манаста» сүрөттөлгөн турмушу да так ушундай. Огуздардын жарым-жартылай көчмөн жашоосунан айырмаланып, кыргыз эли толугу менен көчмөн. Алардын негизги чарбасы да жылкы, кой-эчки, мал-

чарбачылык жана төө багуу болуп эсептелет. Жашаганы боз үй, ичкени – жылкы сүтү – кымыз, эт жешет. Кийингени териден, терини күнүмдүк тиричиликте ошондой эле башка нерселерге да пайдаланышат ж.б. Жаа, жебе, найза, канжар, калкан – кыргыздардын негизги согуш техникасы. Эгерде буга кечирээк пайда болгон куралдарды кошуп койсок, «Манас» эпосу «Коркут ата» эпосуна караганда жашыраак экендиги байкалат. Буга Манастын колундагы «ак келте» муздак куралынан атылма куралга өткөн маалды мисалга алсак болот...

Эгер Манас душманынын кызы Карабөрктү жалгыздап кармашта жеңип, тою жок эле үйлөнүп алса, Байбөрөк хандын уулу Бамсы Бөрөк Байбежиндин кызы Байчичекти жеңип алып, анын атасына Коркутту жуучу түшүп жиберет. Бул уламыштардагы жоокер аялдардын образдары окшош болгону менен этникалык жана эпикалык көз караш менен караганда айырмаланып турат...

Мифтик образдардагы параллелизм «Манастагы» — Жалгыз көз (Бир көздүү дөө) жана «Коркут атадагы» Тепегөз да кызыгууну туудурган образдардан. Бул образдагы жакындыктарды издеш алдында Геродоттун: «алар Борбордук жана Орто Азиянын жергиликтүү жашоочулары» болгон дегенин эскерте кетели. Бул кандай болсо да шексиз нерсе, себеби биз түрк элдик адабиятында мунун издерин көп жолу жолуктурабыз.

Эгер «Манаста» сүрөттөлгөн Макел-Малгун аттуу жалгызкөз – жарым мифтик жаныбар болсо, «Коркут атадагы» Тепегөз – толугу менен мифтик персонаж. Бирок алардын дене түзүлүшү абдан окшош. Алар жалгыз көздүү жана алардын өмүр-жашоосу көзүндө. Бул укмуштуудай жандыктардын көзүнөн башка жерине эч кандай курал-жарак менен жаракат келтирсе болбойт. Бул сырды билген Манастын жакын достору – Алмамбет,

Чубак, Сыргактар гана Эсен хандын кытай чек арасын кайтарган Жалгыз көз дөөнү өлтүрө алышат.

«Коркут атада» да Басат огуз элин кыйнаган Тепегөздүн көзүнө жаа менен атып, көз каранды болгон жердештерин өлүмдөн сактап калат.

Көрүнүп тургандай түрк элинин уруулук жана туугандык жакындыгын, ой-санаасы, акыл-эс тутумунун бирдейлиги «Манас» жана «Коркут ата» эпикалык чыгармаларындагы тарыхый изинде сактап кала алышкан. Мына ушул жерден түрк элдеринин тарыхын сактап калууда эпикалык чыгарманын ролу абдан орчундуу экендигин айтышыбыз керек.

КОРУТУНДУ

Түрк эпосу – бул түрк элдеринин адабий жазмасы, түбөлүктүү «өмүр дарагы». Ошол «дарактан» чыккан сабактар түрк тамырынан өсүп жетилген.

Ички бөлүнүүлөр, жана мекен алмаштыруу, дүйнө элдеринин олуттуу жер которуштуруусу түрк элдерин түрдүү говорлорго жана диалекттерге бөлгөнүнө карабастан анын ички өзөгүнөн ажырата алышкан эмес. Агглютинация (диффузияга басылып калбагандык) түрк тилин сактап калганга жардам берди. Бирок ага карабай көптөгөн улуттар бул артыкчылыкка ээ болбой, өзүнүн баштапкы өзөгүн жоготуп алышкан.

Огуз түрктөрүнүн кыпчак диалектинде жаралган «Манас», огуздарга караштуу азербейжандар түрктөрүнүн «Коркут атасы», карлуктардан чыккан өзбек түрктөрүнүн «Алпамыш» ж.б. эпикалык чыгармалары түрдүү убакыттарда жана түрдүү чөйрөдө жаралгандыгына карабастан, буга чейин белгилеп кеткендей негизги өзөгүнөн алыстаган эмес. Мындайча айтканда түрк эпосу түрк элдеринин, урууларынын ортосунда тирүү көпүрөнүн ролун аткарып, ар кандай катаал тарыхый доорлордо түрк элдерине карата болгон руханий агрессияга каршы күрөштө биригип билек түйүүнү камсыз кылган. Биздин руханий маданиятыбыздын жалпы жана окшош тамыры бүтүн түрк булагынан таркап жатат.

Ушул көз караштан алганда белгилүү түрк илим изилдөөчүсү Фикрет Түркмөндүн сөздөрүн келтирсе туура болот. Ал «Манас» эпосу бир гана кыргыздарга таандык эмес экендигин, бүт түрк урууларынын маданиятынын синтези абалында экендигин жазат. «Манастын» ар бир сөөмүндө түрктөрдүн тарыхый чынжырынын мууну бар.

Чынында эле «Манас» эпосундагы тарыхый эпизоддордо катышкан түркүн түрк уруулары жөнүндөгү маа-

лыматтар коомдук жашоодогу урук-туугандык катыштар боюнча түшүнүк берет.

Эл автор болгон «Манас», «Коркут ата», «Урал-батыр», «Алпамыш», «Көр уулу» аттуу тарыхый эстеликтер жалпы элдин дүйнө-таанымынын өлбөс-өчпөс изин сактап калуу боюнча баа жеткис байлык.

«Мен элдик чыгармачылыкка өтө чоң баа берем, себеби бул жерде эл өзү жөнүндө өзү айтып жатат» деген көрүнүктүү орус интеллигенти В.Л.Величко, элдик адабиятты да жогору баалайт.

Кыргыз фольклордук изилдөөлөрүндө алгачкы манасчы Жайсаң ырчы деп эсептелет. Эпосто бул адам Манастын кырк чоролорунун бири деп сүрөттөлгөн. Бирок Манастын баатырдыгы жөнүндө эпостун көлөмүнө караганда аны бир гана киши айта алчуудай эмес. Ар кайсы убакыттагы манасчылар – кыргыз эли гана өзүнүн тактоолору, кошумчалары менен «Манас» үчилтигин жарата алган... Манас айтуучулар бүгүнкү күнү да «Манас» эпосуна түркүн жаңы эпизоддорду жана сюжеттерди кошуп, анын көлөмүн байытууда. Бул кошумчалар жалпы элдик «цензурадан» өтүшүүдө жана көркөмдүк жагынан баалаганда жамаачы деген баалоодон, көз караштан алыс.

«Манас» эпосу ошондой эле тарыхый аралыктардагы дүйнөгө болгон диний көз карашты изилдей турган объект болуп саналат, анда мифологиялык ишенимдерден тартып ислам динине чейинки доорлор камтылган.

Бул багыттагы изилдөөлөргө караганда «Манас» эпосу ислам дининин келишинен (IX–X кылымдар), кийин жаралган деген ойго токтогондо да, эпостун өзүндө теңирчиликтин элементи, адамзаттын байыркы ишенимдери менен да көп жолугушабыз. Ал эми ислам дининин элементтери арткы планга сүрүлүп калат. Эмне үчүн? Себеби VII кылымдан баштап көптөгөн элдерди канжардын күчү менен ислам динине киргизген араб халифтери

Мейкин Талаага, Дашт-и-Кыпчакка жакын жолой алган эмес. Көчмөн түрктөр ислам динин XVIII кылымда гана кабыл алышкан. Бозкыр түрктөрү көп убакыт бою эркин жашоо образынын атрибуту болгон өзүнүн тилин жана динин көп убакыттар бою сактап келишкен.

Түрк тарыхын жазган Кытай тарыхчылары бул чындыкты бир нече жолу кайталап, көчмөн түрктөрдүн Азиядагы ролун жогору баалашкан. Эгер түрктөрдүн эпикалык чыгармачылыгы негизинен Орто Азиянын – Алтай жана Уралынан, Энисейдин жака-белинен, Теңир тоолорунан, Жети суунун башатынан, Дашт-и-Кыпчактан жана Таластан башталса, демек бул жанрдын фонетикалык тактыгынан жана лексикалык тазалыгынан эч кандай шек саноо калбайт. Түрктөрдүн бул тазалыгынын жана баш ийбегендигинин шарапатынан байыркы тилин жана динин, каада-салтын жана үрп-адатын сактап келгендиги үчүн өзүнүн өткөн чагына эч кандай котормочусу жок эле кайрыла алышат...

Чыгаан түркологдор – Гумилев, Бартольд, Бернштам, Жирмунскийдин чыгармаларына жана кытай булактарына караганда Борбордук Азияга ислам динин алып келген арабдар теңирчиликтин изин суутуп коюшу мүмкүн болчу. Ошондуктан арабдар жаңы дин деп эсептелген – ислам дининин пайдубалын куруу үчүн түрк элдеринин падышаларынын эстеликтерин, балбалдардагы жазууларды, насааттарды жоготмоюнча ишке ашпашын билишкен. Ошондой кыйратуулар маалында Орхон-Енисей эстеликтеринин көбү бүлдүрүлгөн...

Бир топ убакыт өткөндөн кийин диний баскынчылыктын ордун саясий баскынчылык алмаштырган, шыбак жыттанган, көз кыйыры жетпеген учу-кыйырсыз мейкин талаа, жашыл өрөөндөр, акак булактар, кең Түркстан мамлекети В.И.Сталиндин демилгеси менен бырчаланып бөлүнгөн. Территориясы боюнча Орто Азияны жана Ка-

закстанды, Борбордук Азияны, Кытайды жана Ооганстанды жайлап, түрктөр жашаган Түркстан мамлекети 1925-жылы бөлүнүп, бир нече республикага айланган. Жетекчиликте турган, түрктөргө каршы моралга сугарылган атка минерлер атактуу императордун «бөлүп-жарып башкар» деген программасын өзүнүн урааны катары көрүшүп, бирдиктүү түрк элин жана түрк тилин бөлүшүп, убактылуу болсо да максаттарына жетишкен. Ал эми бир тилде сүйлөгөн түрктөрдү «түрк тилдүү элдер», мындайча айтканда этностор, тили бир, өзүлөрү «ар башка» дешкен...

Алфавиттерди түрдүүчө реформалоолор, камоолор, сүргүнгө айдоолор, репрессиялар, пантүркизм деген күнөөнү тагуу түрк элдеринин тагдырында кандуу изин калтырган.

Мына ушундай учурларда биздин элибиздин фольклордук эс-тутуму алардын жүрөгүн жубатып, көңүл жарасын дарылап, шыпаа болгон. Түрк эли ошондой оор күндөрдү да башынан өткөрдү, бирок өзүнүн кажыбас кайратын, кебелбестигин, улуттук ар-намысын жоготкон жок. Ошол азапты, кайгыны башынан өткөргөндөй сезе, баалай билген Даанышман Ататүрк түрк элдеринин лозунгу болуп калган төмөндөгү сөздөрдү айткан эле: «Тил – бул көпүрө... Ишеним – бул көпүрө... Тарых бул көпүрө... Биз тарыхтын окуялары бөлүп кеткен өзүбүздүн тамырыбызга кайрылышыбыз керек...» деген.

Бүгүнкү күндө «Түрк ааламы» аталыштагы пантүркизм саясаты «Коркут атага», «Манаска» окшогон руханий байлыктардын колдоосу менен түрк элдеринин биригүүсүнө чакырып, «биздин бөлүнгөн тарыхыбыздын ичине биригүүгө» реалдуу мүмкүнчүлүгүн берип жатат. Мына ошондуктан түрк тарыхынын адабий жазуусу болгон биздин баатырдык уламыштарды түрдүү багытта изилдөө, аларды объективдүү талдоого алуу азыркы жа-

шап жаткан түрк урууларына абдан пайдалуу.

Жалпы түрктөрдүн уламыштарын изилдеп, талдоо, кеңири алганда – түрк фольклорунун бүгүнкү күндө жалпылыгы менен окшоштугун изилдөө илимий конференцияларда, симпозиумдарда жана түрк элдеринин иш-чараларында алдыңкы планга чыгууда.

Кыргызстандагы Бишкек шаарында, 1995-жылы август айында өткөн «Манас-1000» юбилейлик иш-чара 70тен ашкан мамлекеттердин касиеттүү тоолуу өлкөгө келген түрколог-окумуштууларды, Манас изилдөөчүлөрдү, түрк мамлекеттеринин жетекчилерин таң калтырды. Ошол суктанган адамдардын катарында мен да бар болчумун. Азербайжан делегациясынын ичинде «Манас-1000» иш-чарасына катышканымда эстен кеткис сезимдерге кабылдым... Бул юбилейлик күндөрүмдө мен кыргыз түрктөрүнүн «Манаска» болгон тирүү сый-урматына, «Манастагы» тарыхый өтмүшүнө суктанып жашагандыгына күбө болдум.

Бакуда 1996-жылы ноябрда өткөн Түрк ааламындагы жазуучулардын III съездинде окулган баалуу докладдар жана сүйлөнгөн сөздөр, «жаңы багыт», «бирдиктүү мейкиндик» деген түшүнүктөр бул иш-чаранын абдан орчундуу экендигин, туугандаш маданияттын заманбап проблемаларын жарык кылып кетти. Съезддин катышуучулары «ТҮРКСОЙдун» келечекте иштеп кетишине чоң үмүт кылгандыгын билдиришти.

1999-жылы Бакудагы «Коркут ата китебинин» 1300-жылдыгын белгилөө да ушундай иш-чаралардын уландысы болуп калды.

Жаңы изилдөөлөр, илимий тактоолор, адабий юбилейлер, съезддер, илимий конференциялар болуп жаткан чакта жалпы түрк тууганчылыгындагы фольклордук санжырасында жаңы жаңы аттар пайда боло берет. Ал эми бул табылгалар санжыралык ой-тааным уламышына

жаңы нерселерди кошуп, биз баскан уруулук ийри-буйру жолдон «сабак-бутакка» чейинки жолду жарык кылып турат. Байыркы түрктүн кайгылуу тагдыры, анын эс-тутуму биздин алгачкы жана акыркы туюмубуз болуп, эртеңки күндүн жарыгына кол сунат, өзүбүздү өзүбүзгө жетелейт... Ошол жолдогу түрктү Алла колдосун!

СОҢКУ СӨЗ ОРДУНА

Дүйнөлүк маданият менен тарыхты изилдөөдө жазуу булактары археологиялык табылгалар, материалдык маданияттын эстеликтери чоң роль ойнойт. Алар тарыхчылар жана адабиятчылар тарабынан ар кайсы учурда изилдөөгө алынат жана тарыхый окуялар бүгүнкү күнү дагы кунт коюлуп изилденип, адамзатка жеткирилип турат. Бирок бул булактар менен материалдык эстеликтер дүйнөлүк тарыхты, айрыкча айрым элдердин тарыхын изилдөөдө жетишсиздик кылат. Мына ушундай учурларда руханий маданияттын фактылары жардамга келет. Эл тарабынан жаралган ырлар, жомоктор, уламыштар чоң булак катары роль ойнойт. Эгерде адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө Гомердин «Илиа-дасы» менен «Одиссеясы» эң чоң булак болуп эсептелсе, түрк элдеринин тарыхын изилдөөдө Орхон-Енисей жазмалары, Кытай булактарындай болгон чоң булактын ролун «Коркут ата», «Урал-Батыр», «Алпамыш», «Манас» жана башка чыгармалар дагы аткарат.

Шумер адабий эстеликтери, Индиянын «Ведалары» угарид уламыштары, Египеттин пирамидалары сыяктуу эле байыркы чыгыштын тарыхын изилдөөдө ооздон оозго, жерден жерге өткөн эстеликтер ошондой эле мааниге ээ. Мына ушул көз караш менен караганда өзүнүн кеңири адабий сүрөттөөсүнүн эпикалуулугу менен «Манас» эпосу бир гана жалаң түрк элинин улуу дастаны эмес, бүткүл адамзаттын эстелиги деп саналат.

Баарына кыргыз түрктөрүнүн эпосу катары таанылган «Манас» чындыгында эле жалпы түрк маданияты тарабынан түзүлгөн улуу эстелик.

«Манас» эпосу тарыхтын байыркы мезгилдерин чагылдырат жана дүйнөнүн эң чоң, эң көлөмдүү эпикалык эстелиги болуп саналат. Байыркы Чыгыштын тарыхын

үйрөнүүдө «Гильгамеш» кандай роль ойносо, түрк элдеринин тарыхый тагдырын үйрөнүүдө «Манас» эпосу ошондой эле роль ойнойт. Бул жерден Шумерлердин «Гильгамеши» менен «Манастын» ортосунда олуттуу байланыш бар экендигин белгилеп коюшубуз керек. Белгилүү болгондой, Адиль Жамилдин ««Манас» эпосу жана түрк уламыштарынын эпикалык салттары» аттуу монографиясында ушул параллелдерге өзгөчө көңүл бурулган...

Мен көп жылдар бою «Гильгамеш» уламышын которуу менен алектенгем. Котормонун үстүндө иштеп жатып, байыркы эпикалык маданияттын спецификалык өзгөчөлүктөрүн дагы үйрөнгөнгө мажбур болгом. Байыркы уламыштарды которуу алардын үстүндө иштөө, ал кезде болгон окуялардын маанисин түшүнүүнү талап кылат. Бул оңой маселе эмес. Байыркы уламыштарды которуп сөздөрдү ордуна коюштуруу деген – ал кездеги болгон окуяларды гана которуп, талап кылынган ыргакка, темага салып, муунга келтирүү деп эсептелбейт. «Гильгамеш» уламышын ошол кездин тарыхын билбей, ошол учурду изилдеген окумуштуулардын чыгармаларын окубай, аны салыштырбай, эпикалык маданияттын жетишкендиктерин талдабай туруп которуу деги эле мүмкүн эмес экендигин көрсөттү. Акыркы учурларда уламыштарды которо алган адистердин пайда болушу абдан сүйүндүрөт. «Огузنامه» уламышы, «Коркут ата китеби», ошондой эле «Көр уулу» же «Урал-Батыр», «Алпамыш», «Маадай-Гара» жана башка уламыштар адистер тарабынан башка тилдерге которулган.

Мен мезгилдүү басма сөздө «Манас» эпосунун котормолорун окуп жатып, тарыхты, жалпы түрк маданиятын жакшы билген, аны жакшы өздөштүргөн, талдаганды жакшы билген, ишин сүйгөн акын Адиль Жамиль которгонун билип, сүйүнүп кеттим. Адилди мен студент мезгилинен бери билем. Ал басма ишинде бир топ тажрыйбасы

бар дасыккан редактор, текст менен кылдат иштеген жана тарыхка этият мамиле кылган адис котормочу. Адиль тандаган материалына үстүртөн мамиле кылбайт. Ал жасаган «Манас» эпосунун котормолору өтүп кете турган кызыгуунун натыйжасы эмес экендигин көрсөтүүдө. Анын прессада жарыяланган «Манаска» байланышкан макалалары жана монографиясы ушул сөздү айтууга негиз берет. Адиль Жамилдин уламышка бир мезгилде котормочу катары да, изилдөөчү катары да кайрылганы кубанычтуу. Бул байыркы уламыштарды которгон котормочуларга гана мүнөздүү. Котормочулук жумуш аны изилдөөчүгө айлантты. Байыркы уламыштарды которгон адам сөзсүз изилдөө иштерин жүргүзүп, көптөгөн тарыхый фактыларды такташы керек. Себеби тарыхый салыштырууларды жүргүзбөй туруп котормо кылганга болбойт. Адиль Жамилдин изилдөөчү ишмердиги бир жагынан мына ушул талаптан, мына ушул объективдүү окуядан башталды, ал эми экинчи жагынан анын жалпы түрк эпикалык чыгармачылыкка болгон суктануусунан башталды. «Манас» уламышы – кыргыздардын тарыхый байыркылыгын, анан тилинин реализацияланышын жана байлыгын, этникалык зордугун, улуулугун мисал кылган тарыхый факт. «Манастын» өзү – бул тарых. Бул адамзат тарабынан өтүлгөн жолду анализдей турган, ага философиялык маани берген, адамды тарыхтын экзаменинен өткөрө турган, сүйүү менен баатырдыктын күчүн көрсөтө турган, адамдын дүйнө жана турмуш жөнүндөгү элестөөлөрүн кеңейте турган, жашоосунун маанисин аныктаган сөз эстелиги. Бул эстелик ошондой эле элдин гендик эс тутумунун мазмунун, анын күчүн көрсөтө турган, сөз менен музыканын улуулугун далилдей турган, көркөмдүктүн таасирин көрсөтө турган искусствонун чокусу.

«Манас» түрдүү ыргак менен айтылат. Анын тили жай-салмактуу, өзгөрмөлүү, окурманы менен угарманын

арбап жүрүп отурат. Балким бул поэтикалуулук менен өзгөрмөлүүлүк айтуучулардын бир дем менен жомогун бүтүрүп алуусуна мүмкүндүк береттир. Адиль Жа–мил эпосту которууда ошол духту, ошол ыргакты, ошол музыканы сактап калганга аракет кылган:

Тойдон кийин токтолуп
Эки жыл тамам өтүптүр.
Эр Манас бойго бүткөнү
Тамам үч ай жетиптир,
Байбиченин көңүлү
Башкага ооп кетиптир.
Өз тамагы эсте жок,
Же көрүнүүчү көзгө жок,
Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт,
Жесем деп жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт.
Жетпейт жолборс жүрөгү,
Жинди болуп байбиче
Жеригинен жүдөдү.

«Манас» эпосунун каарманынын спецификалык өзгөчөлүктөрү, аны баатыр катары калыптандырган чөйрө, образды аныктай турган мифтик жана тарыхый элементтер изилдөөчүнү терең анализ жүргүзүүгө мажбурлаган. Бул көз караштан алганда Азербайжанда манас таануу ишинин жүрүп жаткандыгы кубанаарлык, бул багыттагы иштер менен ийгиликтер Адиль Жамилдин калемине таандык.

«Манас» эпосу – бул ошондой эле тарыхты үйрөнүүнүн бай булагы. Кытайдан Европага чейин созулуп жаткан

Дашт-и-Кыпчак мамлекетинин тарыхы, Кыпчак-Огуз маданияты, этнографиясы эпосто ачык түстөр менен чагылдырылган.

Адилъ Жамилдин «Манас» эпосун изилдеп жатып, аны «Коркут ата» жана «Көр уулу» уламыштары менен байланышта изилдегендиги жана абдан маанилүү илимий корутундуларды чыгаргандыгы дагы кубанаарлык көрүнүш.

«Манас» эпосу ошол эле учурда байыркы баатырдык салттарды, түрк жана дүйнөлүк эпикалык маданиятты сактаган опол тоодой эстелик болуп саналат. Бул эпосто бардыгы бар – төрөлгөндөн өлгөнгө чейинки Манастын жашоосу, ал төрөлүп жана өскөн чөйрө, аны курчаган адамдар, Манастын баатыр катары жүрүштөрү, анын сүйүүсү, үй-бүлө күтүшү, туугандык мамилелери, өлкөнүн бүтүндүгү үчүн душмандар менен болгон согуштары бай жана кызыктуу окуяларга негизделген. Эпостогу окуялар, сүрөттөө каражаттары, мифтик түшүнүктөр, жүрүм-турум, турмуш-тиричилик этнографиясы түрк элдеринин маданий биримдигин изилдөө көз карашынан алганда абдан бай. Изилдөөчү негизинен ушул өзгөчөлүктөрдү иликтөөгө алуу менен «Манас» эпосунун улуттук жана адамзаттык баалуулугун ачыкка чыгарат. «Манас» эпосу жана түрк жомокторундагы салттар» – Азербайжандагы «Манас» эпосун таануу ишин жолго койгон алгачкы эмгек. Мен байыркы булактарга кайрылган акын, котормочу, изилдөөчү Адиль Жамилге ыраазычылык билдирмин жана анын кыйын, сыймыктуу жолунда мындан ары дагы ийгиликтер болушун каалаймын.

Исмаил ВЕЛИЕВ (ОМАРОГЛУ)
Филология илимдеринин доктору,
профессор

АДАБИЯТТАР

Кыргыз тилинде

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхы (I к.)
2. Бишкек, 1995.
3. Кыргызча-орусча сөздүк. I к. «Советская энциклопедия», Москва, 1965.
4. Кыргызча-орусча сөздүк. II к. «Советская энциклопедия», Москва, 1985.
5. Манас. (Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча) I китеп. Фрунзе, «Кыргызстан», 1978.
6. Манас. II китеп. Фрунзе, «Кыргызстан», 1980.
7. Манас. III китеп. Фрунзе, «Кыргызстан», 1981.
8. Манас. IV китеп. Фрунзе, «Кыргызстан», 1982.

Орус тилинде

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, «Кыргызстан», 1990.
2. Абрамзон С.М. Этногенетические связи киргизов с народами Алтая. Москва 1960.
3. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. Фрунзе, 1946.
4. Бартольд. Киргизы (исторический очерк). Фрунзе, 1943.
5. Бартольд. Соч. В т. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. «Наука», М., 1968.
6. Башкирский народный эпос. «Наука», М., 1977.
7. Башкирское народное творчество. III т. Уфа, Башкирское книж. Изд. 1988.
8. Бегалиев С. О поэтике эпоса «Манас», Фрунзе, «Илим», 1968.
9. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М-Л., 1952.

10. Богданова М. Киргизская литература. (очерк), «Советский писатель», М., 1947.
11. Бромлей Й.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. «Политиздат», М., 1984.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
13. Древнетюркский словарь, изд. «Наука», Л., 1969.
14. Евсюков В.В. Мифы о мироздании. «Политиздат», М., 1986.
15. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. «Наука», Л., 1974.
16. Кадырбаева Р. Сказительское мастерство манасчи. «Илим», Фрунзе, 1984.
17. Короглы Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983.
18. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. «Наука», М., 1984.
19. Манас. (вариант Орозбакова), I т. Москва, 1984.
20. Манас. (вариант Орозбакова), II т. Москва, 1988.
21. Манас. (вариант Орозбакова), III т. Москва, 1990.
22. Маргулан А. Жизнь и деятельность Чокана Валиханова (в книге:
23. Чокан Валиханов. Избр. Произведения), Алма-Ата, 1958.
24. Мусаев С. Эпос «Манас». Изд. «Шам», Бишкек, 1994.
25. Рашид ад-дин Ф. Огузнаме. «Елм», Б., 1987.
26. Садыков А. Героические мотивы в эпосе «Манас». Фрунзе, 1982.
27. Урал-Батыр. Башкирское книж. изд. Уфа, 1981.

АДИЛЬ ЖАМИЛЬ

Джамилев Адиль Савалан оглу – акын, адабиятчы, котормочу, философия жана филология илиминин доктору, Президенттик стипендиат, 1985-жылдан бери Азербайжан жазуучуларынын Кошунунун мүчөсү, 1979-жылдан бери Азербайжан журналисттер союзунун мүчөсү.

1954-жылдын 8-октябрында, Кельбаджар районунун Килсяли айлында туулган. Баку университетинин журналистика факультетин (1972–1977 жж.) бүтүргөн. Түрдүү жалпы маалымат каражаттарында жетекчилик орундарында иштеген. 2002-жылы «Эдебият газети» («Литературная газета») редакциясында поэзия, проза бөлүмүнүн бөлүм башчысы болуп иштеген.

1980-жылы анын «Оттор, көпөлөк» аттуу алгачкы жыйнагы жарык көргөн. Ырлары Россияда, Турцияда, Иранда жана Орто Азияда жарыяланып, алардын кээ бирине обон жазылган.

А.Жамиль көркөм котормо менен да алектенет. Гезит, журналдарда, жыйнактарда анын орус, белорус, өзбек, кыргыз, латын-америкалык поэзиясынан которулган үлгүлөрү жарыяланган. Ал ошондой эле өз тилине жыйырма чакты көркөм тасмаларын – «Самраат» (Индия), «13-үнчү небере» (Кыргызстан), «Кайтканды унутпа» (Молдова) ж.б. которгон.

1987-жылдан бери уулу, жалпы түрк фольклорунун эстелиги, зор кыргыз эпосу «Манасты» которуу жана изилдөө менен алектенип келет. Ар кайсы жылдары анын «Манас» эпосун түп нускадан которулган монографиясы, эпостун поэзиялык деңгээлде кыскартылган варианты, уламышка тийиштүү талдоолор жарык көргөн. В 2004-жылы Нахчыван мамлекеттик университетинде филология илимдери боюнча диссертация жактап, доктор деген илимий даражага ээ болгон. Ал ошондой эле

АУИАнын фольклордук институтуна караштуу жалпы түрк фольклору бөлүмүнүн илимий кызматкери.

А.Жамиль Азербайжанда «Манас» эпосун изилдеген жападан жалгыз котормочу жана изилдөөчү. Ал Кыргызстандагы 1995-жылы өткөн «Манас-1000» мааракелик иш-чарага Гейдар Алиев баш болгон делегациянын мүчөсү болуп катышкан. Ар кайсы доорлордо манас-таануучу илимпоз катары түрк дастандарын талдоо боюнча түрдүү эл аралык конференцияларда жана симпозиумдарда докладдар менен чыгып сүйлөгөн.

2009-жылы декабрь айында Ч.Айтматов академиясынын ардактуу академиги болуп шайланган.

Журналистика тармагындагы ийгиликтери үчүн «Алтын калем», «Г.Б.Зардаби» деген премиялар менен сыйланган. Адабияттагы чыгармачылыгы үчүн «Араз», «Кылыч жана калем» деген эл аралык сыйлыктары менен сыйланган.

А.Жамилдин чыгармалары:

«Оттор, көпөлөктөр». Баку, «Язычи» («Писатель»). 1980, 53 стр. 4500 экз.

«Таңдан таңга чейин». Баку, «Язычи» («Писатель»), . 1983 72стр. 5000 экз.

«Айлуу түндүн жомогу». Баку, «Гянджлик» («Юность»), 1984, 112 стр. 3000 экз.

«Айткым келет», Баку, «Язычи» («Писатель»), 1987, 112 стр., 3000 экз.

«Түшүндө күлгөн кыз», Баку, «Гянджлик» («Юность»), 1988, 72 стр. 6000 экз.

«Жан дүйнөмдүн кыйкырыгы», Баку, «Язычи» («Писатель»),, 1992, 191! пр. 5000 экз.

«Карегимде Мекеним жөнүндө көз жаш», Баку. «Азернешр»,

- 1997, 208 стр. 1000 экз.
8. «Эпос «Манас» и традиции тюркских сказаний», Баку, «Элм» («Наука»), 2002, 204 стр. 300 экз.
9. «Кудай мага жардам бергенде», Баку, «Авропа», 2004, 200 стр. 500 экз.
10. «Ар кимдин өз чындыгы», Баку, «Авропа», 2004, 200 стр. 300 экз.
11. «Бабалар коломтосун сактоочу», Баку, «Адилльоглу», 2005, 36 стр. 500 экз.
12. «Вагифтен башталган жол», Баку, «Вектор», 2006, 84 стр. 500 экз.
- «Укмуштуу сүйүүдөн жашылданган дүйнө», Баку, «Ченлибель», 2009, 112 стр. 300 экз.
- «Адиль Жамиль талкуулардын жарыгында», Баку, «Элм» («Наука»), 2009, 208 стр. 300 экз.
- А.Жамилдин котормолору (кыргыз тилинен).
- «Манас» (эпостон үзүндү), Баку, «Сяда» («Отклик»), 132 стр. 500 экз. 1995.
- ««Манас» жомогу, Баку, «Нурлан», 292 стр., 2009, 300 экз.

Мазмуну

I Бөлүм. «Манас» – жалпы түрк адабий-көркөм мурасынын туу чокусу, манасчылар, манас таануучулар.....	20
II Бөлүк. «Манас» эпосундагы байыркы түрктөргө мүнөздүү болгон жеңилбестик жана патриотизм сезими.....	71
III Бөлүм. Түрк эпикалык чыгармачылыгынын жалпы мотивдери жана «Манас».....	122
Корутунду.....	159
Соңку сөз ордуна.....	165
Адабияттар.....	170

Директор издательства:

Жукмадин Кадыров

Редакторлору: *Бурул Муканова*

Компьютердик дизайнери: *Нургазы Жуманалиев*

Технический редактор: *Мырзабек Кадыров*

Форматы 64x84_{1/16}.
Көлөмү 11 б.т. Заказ № 356
Нускасы 1000 даана.

«Бийиктик» басмасы
г. Бишкек, ул.
Абдырахманова, 170 а
Тел. 62-02-11